

SUOMEN RAKENNUSKULTTUURIN YLEISLUETTELO

MUSEOVIRASTO

ALUEINVENTOINTILOMAKE

1. Lääni	Kuopion	3. Alue
2. Kunta	Sonkajärvi	Jyrkkäkosken ruukki
4. Kylä/Kaupunginosa	Jyrkkä	5. Omistaja(t)
		A. Ahlström Oy

6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIA RAKENNUSTEN KUVAUS JA HISTORIA

Jyrkkäkosken ruukki on sijainnut Kiltuanjärvestä Haapajärveen virtaavan leveän uoman loppupäässä ollen kosken rannalla. Koskessa suunnilleen vanhan ruukinpadon kohdalla on Savon voiman (pienvoimala) ja uusi maantiesilta. Jyrkän seudut ovat vanhaa talonpoikaista raudan valmistusalueita. Mm. Eskelisen suvun hytin raunio kuonakasoineen erottuu selvästi Haapajärveen pistävällä Eskelänniemellä.

Jyrkkäkosken tekee teollisuushistoriallisesti erityisen mielenkiintoiseksi se, että ruukin molemmat, kooltaan pienet masuunit ovat säilyneet. Vanhempi, vuonna 1858 nykyasunsa saanut suorakulmainen masuuni on joen keskellä olevalla pienellä saarella. Masuunin epäsäännöllisistä harmaakivistä ladottu ulkomuuri on korkeimmilta kohdilta edelleen noin neljän metrin korkuinen ja sieltä täältä ankkuri-raunoin tuettu. Yksi sivuista on luhistunut. Masuuni tulisi pikaisesti korjata sen säilymisen turvaamiseksi.

Kosken itärannalla vanhaa masuunia vastapäätä on rakenteeltaan nykyaikaisempi, vuonna 1874 valmistunut masuuni. Masuunin englantilaisista tulenkestävistä tiilistä tehty piippu lepää raudasta tehdyn pohjalevyn ja valurautaisten pylväiden varassa. Masuuninpiipun yläosassa on peltikuori, jossa olevasta aukosta masuuni-kaasut on otettu talteen. Piippu on vahvistettu lähellä toisiaan sijaitsevin rautavantein. Masuunin alaosassa olevat puhallus- ja jäähdytysputkistot sekä laskuaukot ovat myös hyvin säilyneet.

Uuden masuunin ympärillä ollut lautainen hyttirakennus paloi 1930-luvun puolivälissä (sen vieressä ollut vasarapaja oli palanut jo 1906). Masuuninparvelle johtanut silta oli Lauri Eskelisen kertoman mukaan noin 40 metriä pitkä ja niin leveä, että kaksi hevosta mahtui ohittamaan toisensa. Masuunin vieressä on nyt 1940-luvulla tehty, käytöstä jäänyt mylly. Lauri Eskelisen hallussa on uudessa masuunissa noin 1917 valmistettu harkko.

Myös kosken länsirannalle oli joskus tarkoitus rakentaa masuuni. Perimätiedon mukaan myrsky kuitenkin hajoitti keskeneräisen masuunin ja töitä ei jatkettu. Paikalla erottuu kuitenkin edelleen masuunin neliömäinen pohja.

Jyrkkäkosken rautaruukin rakennuksista tämän vuosisadan alussa on Lauri Eskelinen piirtänyt oheisen kartan. Näistä rakennuksista on masuunien lisäksi säilynyt vain ns. Herrala siipirakennuksineen (Pikku Herrala). Tämä ruukin vanha yksikerroksinen päärakennus on nykyisin Ahlström Oy:n henkilökunnan virkistyskäytössä. Rakennuksen alkuperäistä koristeellisuutta on jonkin verran karsittu. Pihapiirissä on myös pitkä hirsinen varastorivi. Ruukin vanha koulu purettiin 1970-luvulla.

7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET

8. SÄILYMISEDELLYTYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)

9. LUETTELOINTIPERUSTE

10. Rakennus-historiallinen	☒
11. Historiallinen	☒
12. Maisemallinen	☐

ALUEEN NUMERO

ALUE

KUNTA

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

PK 334210, 3344 01

14. VALOKUVAT

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)

Laine
Salvelainen

16. LIITTEET

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys

Erkki Härö 8/1981

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

Lauri Eskelinen, 74300 Jyrkkä
puh. 977/ 65630

JYRKKÄKOSKEN RUUKKI

Heinäkuussa 1831 antoi Senaatti raahelaiselle kauppiaille, laivanvarustajalle ja Salahmin ruukinpatruunalle kauppaneuvos Zachris Franzenille luvan perustaa masuuni ja kankirautavasara Jyrkän kruununtilan maalle Jyrkkäkosken rannalle. Masuunille myönnettiin 15 vapaavuotta ja sen vuosituotannoksi määrättiin 300 kippuntaa.

Jyrkkäkoskelle rakennettiin aluksi tavallinen harkkokohty, jonka harkkoja taottiin kankivasarapajassa. Kun masuuni valmistui 1835, jäi harkkokohty vähitellen käytöstä. Se oli kuitenkin olemassa vielä 1845. Jyrkkäkosken keskellä olevalle pienelle saarelle rakennettu masuuni oli maamme pienin ja tavallaan masuunin ja harkkokohtyn välimuoto. Sen korkeus oli vain hieman alle 6 metriä. Muodoltaan masuuni muistutti prismaa. Piippu ja pesä olivat Pisavuoren vuolukivestä. Harmaakivistä ulkomuuria ympäröi noin puolentoista metrin korkeudelta ylöspäin hirsikerros. Masuuni oli lautaseinäisen ja -kattoisen raastuvan sisällä. Puhallusta varten oli kahdet vesirattaan käyttämät palkeet. Kankirautapaja rakennettiin kosken itärannalle masuunia vastapäätä. Kankivasaran lisäksi laudoista tehdyssä rakennuksessa oli ainakin jo 1845 kaksi liuskekivestä tehtyä ahjoa.

Suurin osa ruukin käyttämästä järvimalmista nostettiin Kiltuanjärvestä, Haapajärvestä, Pääjärvestä, Hajaistenjärvestä, Kämäräisestä, Rautajärvestä, Sälävästä, Nurmesjärvestä, Laakajärvestä ja Luomasesta. Malmi oli hyvälaatuisista raha- sekä helmimalmia, ja sitä saatiin runsaasti. Myöskään sysistä ja vesivoimasta ei ollut puutetta. Masuunin käyttämä kalkki tuotiin etupäässä Hiltuanlahdelta Kuopion läheltä.

Jyrkkäkosken ruukin valmistamaa kankirautaa pidettiin 1800-luvun puolivälissä hyvin taottuna, sitkeänä ja hyvälaatuisena. Takkirautaa valmistettiin vuosina 1836-1844 keskimäärin noin 466 kippuntaa vuodessa ja kankirautaa samaan aikaan noin 200-350 kippuntaa vuodessa. Masuunin kertapanos oli 1830-luvulla 18-20 leiviskää malmia, 8 tynnyriä sysiä ja 6 1/2 kappaa kalkkia. Osa raudasta jalostettiin ruukilla mm. helloiksi, silitysraudoiksi, ankkureiksi ja alasimiksi. Tuotteet kuljetettiin hankalan 37 virstan maamatkan päähän Iijärven Soinlahden lastauspaikalle. Sieltä rauta kuljetettiin myytäväksi etupäässä Raaheen, Kuopioon, Mikkeliin ja Viipuriin, mutta myös Pietariin. 1840-luvulla ruukilla työkenteli 7-8 miestä.

Kokonaisuutena ruukin tuotto ei aluksi ilmeisesti ollut odotusten mukainen. Vuonna 1845 Franzen toteaa, että "en ole tästä hätköiden tehdystä laitoksesta tähän asti saanut muuta kuin vaivaa ja huolta. En ole nähnyt vähintäkään tuloa niistä melkoisista pääomista, jotka perusamiseen ovat hävinneet jättämättä toivoa hyvityksestä edes tulevaisuudessa". Jo 1845 kankirautapaja oli rappiolla, vasara ja palkeet kelvottomassa kunnossa, pato lahonnut ja hiilihuoneiden katot putoamassa sisään. Rappio jatkui, ja vuonna 1852 yliseppämestari de Ron toteaa, ettei ole "ikinä nähnyt huonommassa kunnossa olevaa ruukkia. Melkein kaikki on rappeutunut, kaikki seisoo. Siten hoidetusta ruukista on varsin vähän hyötyä maalle".

Kauppaneuvos Franzen kuoli 1852 ja seuraavana vuonna Jyrkkäkosken ruukki, saha ja mylly myytiin Varkauden ruukin hoitajalle Johan Eric Malmborgille. Hän pystyi yllättäen käyttämään vanhaa masuunia edeltäjänsä huomattavasti tehokkaammin. Esimerkiksi vuonna 1855 masuuni tuotti 1045 kippuntaa

takkirautaa. Vuonna 1855 senaatti antoi Malmborgille luvan perustaa ruukille nippu- ja venytysvasaran käsittävä manufaktuuritakomo. Samaan aikaan ruukille hankittiin Varkauden ruukilla valmistettu kolmisylinterinen Baggen puhalluskone. Uudet vasarat sijoitettiin kankivasarapajan toiseen päähän. Malmborg suunnitteli myös masuunin uudelleen rakentamisesta. Kenties kosken länsirannalle oleva keskenjäänyt masuunin pohja on hänen aloittamansa. Ruukin valmistama takkirauta toimitettiin Malmborgin aikana kokonaan Varkauteen.

Vuonna 1856 Varkauden ruukin omistaja viipurilainen kauppaneuvos Paul Wahl osti Jyrkkäkosken ruukin tiloineen. Vuonna 1858 uusittiin ruukin masuuni. Masuunin piipun korkeutta lisättiin vähän alle metrillä. Myös piipun muotoa muutettiin. Neliömäinen ulkomuuri oli nyt kokonaan harmaakiveä. Raastupa oli rakennettu jo aikaisemmin uudestaan hirsistä. Vuosina 1873-74 Jyrkkäkosken itärannalle valmistui kokonaan uusi, rakenteeltaan silloin uudenaikainen masuuni. Englantilaisista tulenkestävistä tiilistä muurattu piippu lepäsi takkirautapilareiden varassa. Noin 9,5 metriä korkea neljällä hormilla varustettu masuuni oli kuitenkin edelleen maamme pienin. Vuonna 1882 masuuni varustettiin lämminpuhalluslaitteella ja joitain vuosia myöhemmin puhalluskoneen vesiratas korvattiin turbiinilla. Vuonna 1885 piippu uusittiin. Uuden masuunin vieressä olleen vasarapajan molemmat ahjot olivat tyyppillisiä saksalaisahjoja takkirautaisine pohja- ja sivuhelloineen, kuparihormineen ja kaksine puupalkeineen. Kankirautavasara painoi vain 40 leiviskää. Viimeistään 1880-luvun alussa ruukille oli rakennettu myös kaksi hiiliuunia.

Wahlkien aikana laajennettiin myös manufaktuuritakomoa. Vuonna 1873 ruukilla oli jo yksi nippu- ja neljä naulavasaraa. Takomo oli samassa rakennuksessa kankirautapajan kanssa. Manufaktuuritakomon tuotanto oli suurimmillaan vuonna 1874, jolloin valmistui 230 kippuntaa takeita, etupäässä nauvoja. Myös ruukin kankiraudantuotanto kohosi vähitellen ja oli vuosina 1859-66 keskimäärin 1717 kippuntaa. Uuden masuunin valmistumisen jälkeen kankirautaa ja valutavaroita tuotettiin 1875-78 keskimäärin 2603 kippuntaa vuodessa. Tuotteet myytiin nyt etupäässä Varkauteen, Viipuriin, Kuopioon ja Kajaaniin.

1880-luvun alussa ruukin masuunilla työskenteli kahdeksan miestä, vasarapajassa kahdeksan seppää ja kolme apupoikaa, hiiliuuneilla kuusi miestä, sahalla ja myllyllä kummassakin yksi ja sekalaisissa tehtävissä viisi miestä. Koko ruukkiyhteisöön kuului yhteensä 116 henkeä. Ruukkilaisten lapsille pidettiin sunnuntaikoulua. Ainakin jo 1860-luvun alussa Jyrkkäkoskelle oli rakennettu konttorirakennus ja seitsemän asuinrakennusta ruukinhoitajaa ja työntekijöitä varten. 1900-luvun alussa ruukilla oli myös oma Jyrkkä-niminen pieni höyrylaiva, jota käytettiin malmin ja syyrien kuljetukseen lähivesillä.

Vuonna 1909 masuunin toiminta lopetettiin kannattamattomana. Vasarapaja oli seissyt pitkään jo ennen sitä. Vuonna 1910 Jyrkkäkosken, yhdessä monien muiden Wahlille kuuluneiden tehtaiden ja maa-alueiden kanssa osti A. Ahlström Oy. Sota-aika ja Varkauden konepajan suuri takkiraudan tarve johti siihen, että Jyrkkäkosken masuuni toimi vielä 1914-18. Viimeinen puhallus ruukilla toimitettiin maaliskuussa 1918. Hyttirakennus paloi 1930-luvun puolivälissä. Ruukille kuulunut vesirattaan käyttämä saha toimi vielä 1920-luvulla.

ALUEINVENTOINTILOMAKE

1. Lääni	Kuopion	3. Alue	Kauppilanjoen (Ostokosken) harkkoyhtiö
2. Kunta	Vieremä		
4. Kylä/Kaupunginosa	Laukkumäki	5. Omistaja(t)	yhteismaalla

6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIEN RAKENNUSTEN KUVAUS JA HISTORIA

Kauppilanjoen harkkoyhtiö on sijainnut Kauppilanjoen rannalla lähellä Iso-Ii järven rantaa. Hieman hytinpaikan pohjoispuolella joen ylitteä Soinalahdelta Vieremään vievä paikallistie. Kauppilanjoki on nykyisin tällä kohden suhteellisen leveä ja siinä on pieni koski. Jokipenkat ovat korkeahkot ja jyrkät. Ruukinpaikka on osittain niittynä, osittain lepikon peitossa.

Lähes kaikki jäljet ruukista ovat hävinneet ja myös paikkakuntalaisten muistitieto on vähäistä. Ruukkia paremmin muistetaan sillan pohjoispuolella aikaisemmin sijainnut vesimylly. Lähinnä ruukinpaikan itärannalla olevan pienen maatilan nimi on kuitenkin "Hytti". Sen nykyinen päärakennus on 1940-luvulta, mutta samalla paikalla on ollut rakennus aikaisemminkin.

Kosken länsirannalla on vähäisiä jälkiä jokiuoman suhteen vinosti sijaitsevasta padosta. Padon etureunan muodostaneet puupaalut erottuvat hyvin. Kosken itärannalla on matala vanhoje kuusia kasvava kumpu, joka ehkä on padon jatke tällä rannalla.

Varsinaisen harkkoyhtiön paikka on mahdoton tarkasti määrittää. Kuitenkin pienessä koekaivauksessa joen itärannalla oletetun padon ja nykyisen saunan välillä tuli esiin runsaasti tiilen- ja liuskekiven kappaleita ja vähän kuonaa. Myös paikkakuntalaiset epäilivät hytin olleen tässä. Eniten kuonaa on matalassa kummussa padon päässä länsirannalla. Siitä alaspäin oli kaatuneen puun alla runsaasti sysiä. Siitä vielä etelään lähellä suvantoa oli metsässä noin 4,5 x 4,5 m suuruinen, kauan sitten hävinneen rakenteen pohja.

7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET

8. SÄILYMISEDELLYTYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)

Aluetta ei mainita Pohjois-Savon seutukaavaliiton luetteloissa.

9. LUETTELOINTIPERUSTE

10. Rakennushistoriallinen
11. Historiallinen
12. Maisemallinen

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

PK 3341 03

14. VALOKUVAT

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)

Laine III, s. 116

16. LIITTEET

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys

Erkki Härö 10/1980

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

Hytin talon isäntä

KAUPPILANJOEN (OSTOKOSKEN) HARKKOHYTTI

Vuonna 1828 raahelainen kauppias, laivanvarustaja ja raatimies Zachris Franzen oli ostanut Salahmin ruukin Vieremässä. Ruukin toimintaa häiritsi kuitenkin ajoittain vedenpuute. Osittain siitä johtuen, osittain vähentääkseen tarpeetonta malmin ja sysien kuljetusta Franzen perusti 1840-luvulla Salahmille kolme apuhyttiä, Saarikosken, Nissilän ja Kauppilanjoen. Hieman aikaisemmin, 1835 oli aloittanut toimintansa myös Franzenin perustama Jyrkkäkosken masuuni.

Noin 13 km Salahmin ruukilta etelään sijainnut Kauppilanjoen harkkohytti rakennettiin todennäköisesti vuonna 1848. Piirustukset hyttiä varten laati vuorimekaanikko Ahlström. Se oli ainakin Ahlströmin suunnitelmien mukaan tarkoitus tehdä kaksipiippuiseksi. Syyskuussa 1849 Kuopion läänin kuvernööri antoi hytille privilegion.

Kauppilankosken harkkohytti sulatti lyhyen toiminta-aikansa Iijärvestä nostettua malmia. Kauppilankosken, kuten muidenkin apuhyttien, harkot kuljetettiin taottavaksi Salahmiin. Jo vuonna 1873 mainitsee Jyrkkäkosken ruukin isännöitsijä F.O. Brax, että hytti oli ollut useita vuosia käyttämättömänä. Viimeistään 1876 Kauppilankoski oli kokonaan hävitetty.

ALUEINVENTOINTILOMAKE

1. Lääni	Lapin	3. Alue
2. Kunta	Pello	Karanäsin (Kaaranneskosken) masuuni
4. Kylä/Kaupunginosa	Sirkka	5. Omistaja(t)
		Pohjois-Lapin Voima Oy

6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIA RAKENNUKSEN KUVAUS JA HISTORIA

Kaaranneskosken pieni masuuni on sijainnut Vähä-Vietosesta Miekojärveen virtaavassa lyhyessä joessa olleen Karanäsin kosken (nyk. Kaaranneskoski) etelärannalla. Masuunin ympäristö on täysin muuttunut vuosina 1953-54 rakennetun voimalaitoksen ansiosta.

Maamme pohjoisimman masuunin alaosa on nykyisin keskellä voimalaitoksen patoallasta, ja kesäisin siitä on vedenpinnan yläpuolella vain osa. Masuunin puhallus- ja takinlaskuaukot ovat hyvin säilyneet, samoin piippu. Ulkoseinät ovat liuskekivistä, harmaasta lohkokivistä jossa erottuu myös poranjalkia. Masuunin yläosa on todennäköisesti ollut "multahirsi"rakenteinen.

Patoaltaan etelärannalta löytyi jonkin verran sinertävänvihreää masuunikuonaa ja myös malmikiviä. Lähimetsässä oli litteä epäsäännöllinen, leimaamaton harkko, joka kuljetettiin museoviraston kokoelmiin. Lähellä olevan Kaaranesin talon vanhan päärakennuksen kerrotaan olevan aivan 1800-luvun alusta ja mahdollisesti se on liittynyt ruukkitoimintaan. Perimätieto kertoo lähiharjulla olleen ruukin hautausmaa.

ALUEEN NUMERO

ALUE

7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET

8. SÄILYMISEDELLYTYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)

Masuunia on 1950-luvulla korjattu. Sen päällä kasvavat puut vaarantavat kuitenkin sen säilymistä.

9. LUETTELOINTIPERUSTE

10. Rakennus-historiallinen	☒
11. Historiallinen	☒
12. Maisemallinen	☒

KUNTA

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

PK 2632 06

14. VALOKUVAT

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)
Laine III, sivu 386-

16. LIITTEET

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys
Erkki Härö 7/1981

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

KARANÄSIN MASUUNI

Vuonna 1795 sai Könkäsen ruukin ruukinpatruuna Erik Daniel Christiernin vuorikollegiolta privilegion masuunin perustamiseen Karanäsin kosken rannalle silloiseen Ylitornion pitäjään. Masuunissa oli tarkoitus sulattaa lähiseuduilta louhittavia vuorimalmeja (Juvakaisenmaan, Karhunjupukavaaran, Linankivaaran ja Näätävaaran) sekä järvimalmia.

Malmiesiintymistä rikkain ja lupaavin oli Niesajoen etelärannalla Kolarissa oleva Juvakaisenmaa. Esiintymä oli ollut käytössä jo 1600-luvun jälkipuoliskolla, jolloin malma louhittiin Orisbergin ja Ruotsin puolella olevan Könkäsen ruukin tarpeisiin. Vuosien 1760 ja 1770 välillä suunniteltiin masuunin perustamista myös Juvakaisenmaan lähelle Niesajoen suukoskeen. Liljefors-nimistä masuunia ei kuitenkaan koskaan rakennettu.

Karanäsin masuuni rakennettiin vasta vuonna 1804, Könkäsen uuden ruukinpatruunan Olof Ekströmin toimesta. Masuunin tarvitsemat palkeet siirrettiin vuonna 1804 toimintansa lopettaneelta Junosuannon masuunilta. Ensimmäisen kerran masuuni oli toiminnassa 1805, jolloin saatiin 60 kippunaa takkirautaa. Seuraavana vuonna masuunin pesä särkyi, kun vasta oli saatu sulatetuksi noin 40-50 kippunaa huonoa takkirautaa. Joidenkin tietojen mukaan masuuni oli kuitenkin toiminnassa vielä 1807. Karanäsin valmistama takkirauta kuljetettiin talvikelillä taottavaksi Tornionjoen länsirannalla sijainneeseen Svansteinin vasarapajaan tai Könkäsen ruukille.

Karanäsin masuunin lyhyen toiminta-aikaan vaikutti useita rinnakkaisia syitä. Pääsyyinä oli kuitenkin virhelaskelmat masuunin kannattavuuden suhteen: Juvakaisenmaan malmi oli pahoin punahaurasta ja muut malmi-esiintymät köyhiä. Puhjennus sota ja pitkät kuljetusmatkat vaikuttivat myös toiminnan loppumiseen. Lisäksi masuunin läheltä ei löydetty riittävän hyvää tulenkestävää tiiltä masuunin piippua varten.

Kun ylimasuunimestari And. Joh. Wathén vuonna 1858 kävi Karanäsin kosken rannalla, oli masuuni jo raunioitunut. Se oli kuitenkin Wathénin mukaan "todistus yritteliäisyydestä ja hyvästä tahdosta".

1840- ja 1850-luvuilla Juvakaisenmaan malmin käyttömahdollisuuksia tutkittiin jälleen perusteellisesti. Esiintymää koelouhittiin ja malma sulatettiin etelä-Suomen masuuneissa. Myös masuunin perustamista Niesajoen suuhun suunniteltiin jälleen. 1850-luvun lopulla kaivoksen ja masuunin perustamisesta kuitenkin lopullisesti luovuttiin.

Lapin toteutumattomiin ruukkisuunnitelmiin kuuluu myös Sinetän harkko-hytti. Helmikuussa 1788 sai vänrikki I.M. Clementsoff vuorikollegiolta luvan perustaa Sinettäjoen varrelle suo- ja järvimalmeja sulattavan harkkohytin, vesivasaran ja ahjon. Hyttiä ei ilmeisesti koskaan rakennettu, sen sijaan Sinettäjoen rannalle perustettiin saha.

**Kaaranneksen masuunin suojeleluun
liittyvää tutkimusta ja riskianalyysiä.
. Kaksi puuta heitettiin turvallisesti veteen.**

Kaarannes- tutkimusryhmä

**Jaakko Heiskari
Rovaniemi 11.6.2008**

Miekojärven puolen aukko romahtamassa.

Aukko länteen suurin riski

Aukossa länteen suurin riski

- **Päällä ollut iso puu ja jäätymiskohta selkeästi ongelmapaikkoja**
- **Yhdenkin keskiöstä tulevan kiven katkeaminen romahduttaa roikkuvat kivet.**
- **Roikkuvat kivet valuvat alas vähitellen**

- **Katekivi on poikki Miekojärven suuntaan ja taittunut alaspäin**
- **Seuraavat kivet molemmin puolin roikkuvat**
- **Roikkuvien kivien alla seuraavat kivet murtuneet useiksi paloiksi, murtuneet kivet sijaitsevat tummalla eli jäätymisrajalla.**
- **Aukon pitkät keskiöön tukeutuvat kivet ovat kutakuinkin ehjät.**
- **Tällä sivulla oli raskas iso oksainen puu, joka on nyt poistettu.**

Vain muutamia kiviä katkennut

Aukko pohjoiseen sisältä kohtuullisessa kunnossa

- Katekivi on poikki, mutta ei taittunut ja hyvin sijallaan.
- Aukko kohtuullisen hyvässä kunnossa, sisältä tulevat kivet ehjät.
- Vasen sivu pullistunut itään päin, oikealla nurkassa kivet ilmassa.

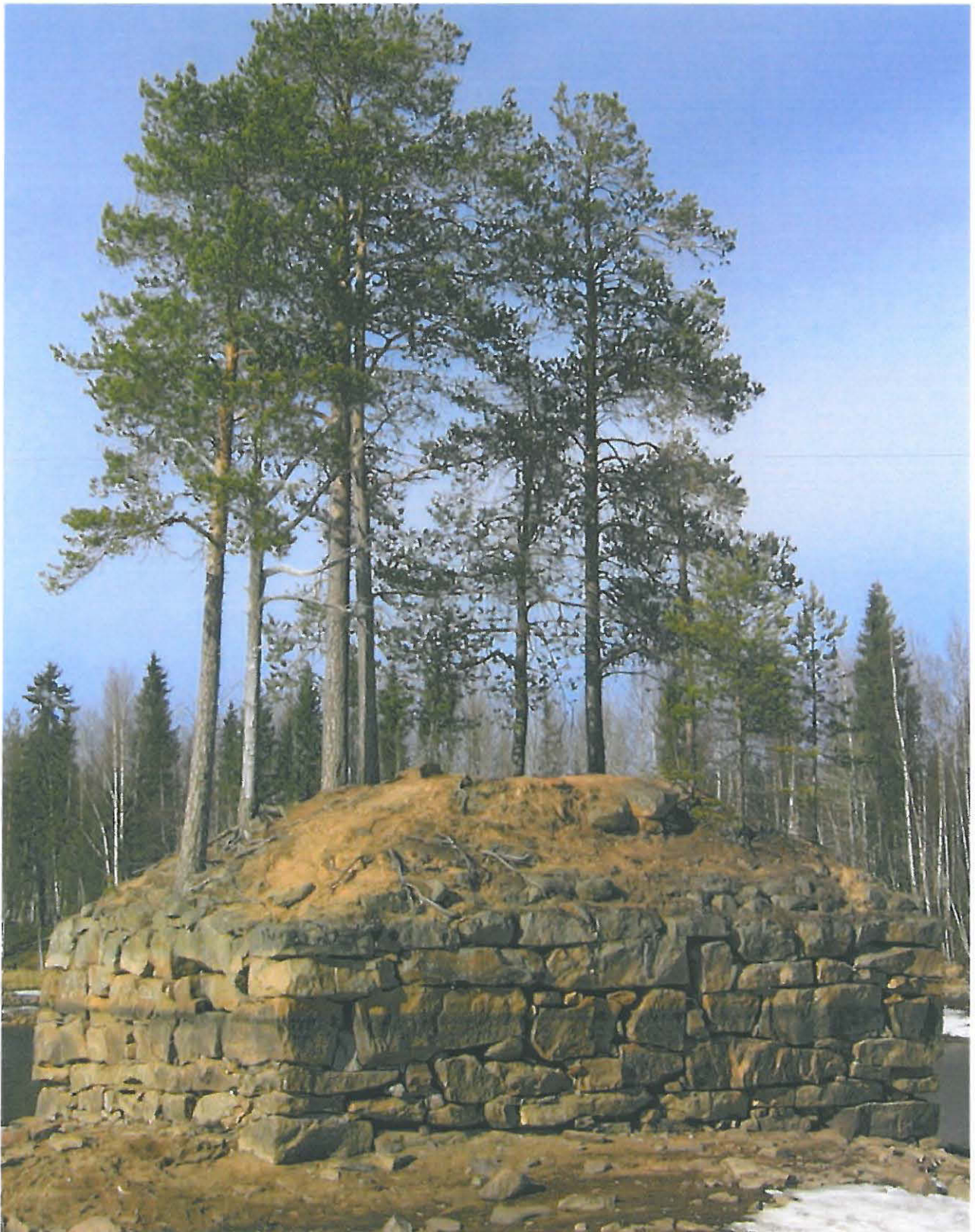
Sivut itään ja etelään lähes moitteettomia.

Masuunin on noin 1,0m syvällä peruskalliolla.

Sivu itään ehjä

Sivu myös etelään lähes ehjä, lukuun ottamatta länsi nurkassa paria murtunutta kiveä.

Maapenkka kulunut.

. Etelä / Länsinurkassa pari vauriokiveä.

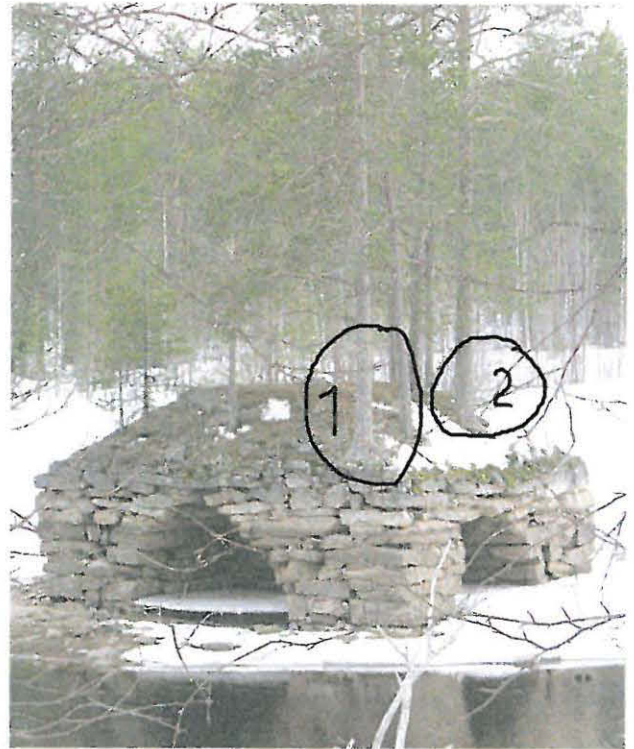
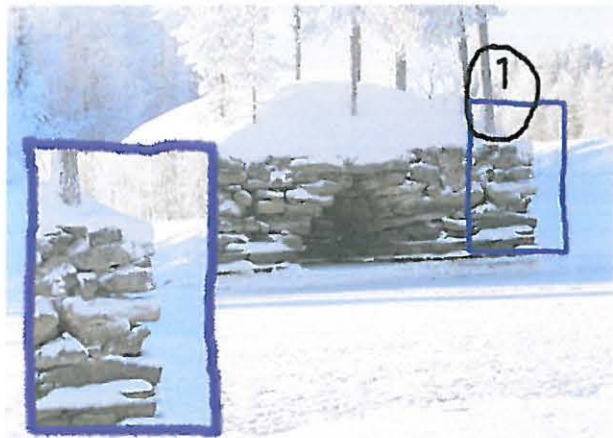
- . Piipun ulkokuori levennyt.**
- . Piipun sisäkuori on pudonnut pohjalle.**
- . Puun juuret tulevat läpi piipusta**

Masuunin puut ja niiden kaatumisen riskianalyysi

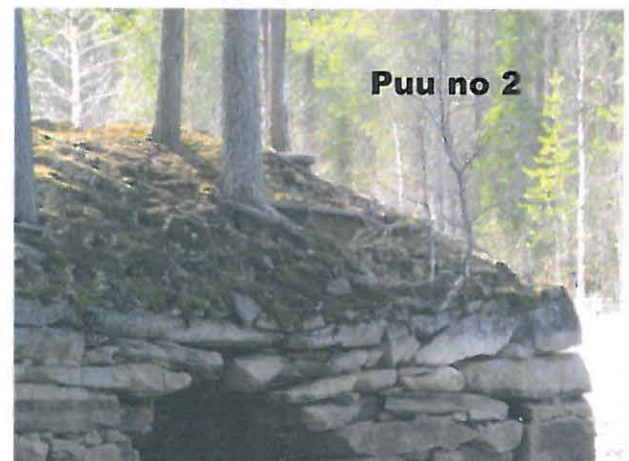
1

Kuvat ja riskianalyysi 5.5.2008 Jaakko

Masuunin päällä on kaksi erittäin riskialtista puuta, jotka kaatuessaan voivat hajottaa masuunia. Toinen nurkassa lähes tyhjän päällä ja toinen liian iso puu suoraan vaurioituneen aukon päällä.

Puu no 1 on aivan nurkassa ja sen alla kivien välistä näkyy tyhjä tila läpi.

Molemmilla puilla ovat olemattomat juuret ja puut kooltaan liian suuret. Puiden juurien ympäriltä maata on vuosikymmenien aikana kulunut pois.

- Puu no 1 on aivan nurkan päällä, juuret edestä olemattomat ja koko juuristo osittain pinnassa.
- Puu no 2 juuret ovat edestä (kuva alhaalla oik.) maan pinnassa ilmassa, lähes toisen puolen juurien varassa ja puu on jo iso aikuinen puu.

Taitavien metsureiden täydelliset kaadot.

Kuvat 9.5.2008 Jaakko Heiskari

Masuunin kaksi puuta heitettiin turvallisesti veteen

- Vesi oli jo muutamassa päivässä noussut 30 cm ja oli haettava vene, mutta kaksi kaatumisriskialtista puuta saatiin heitettyä täydellisellä turvallisuudella veteen. Huomaa juuret myös tällä puolella maan pinnassa. Ensimmäisen heitto veteen onnistui hyvin.

- Toisen puun juuret ovat tällä puolella kokonaan ilmassa (nuolet). Tämä puu katkaistiin mahdollisimman korkealta ja kaatuessa heitettiin työnöllä vinottain sivuun aukosta. Vain pieni hipaisi ympyrän kohdalla pölläytti multakerrosta puun lentäessä veteen.

• Puut kaadettu , sillalta ei edes huomaa onko jotain eroa kuvissa.

• Vasen isohko puu jätettiin toistaiseksi masuunin umpiseinälle, koska se on siellä vähemmän vaarallinen ja on totuttu, että masuunin päällä on puita .

• Näkymä ennen puiden kaatamista huhtikuussa vuonna 2008.

• ”Viimeinen uitto” tapahtui, kun nurkkapuu vedettiin vastarantaa.

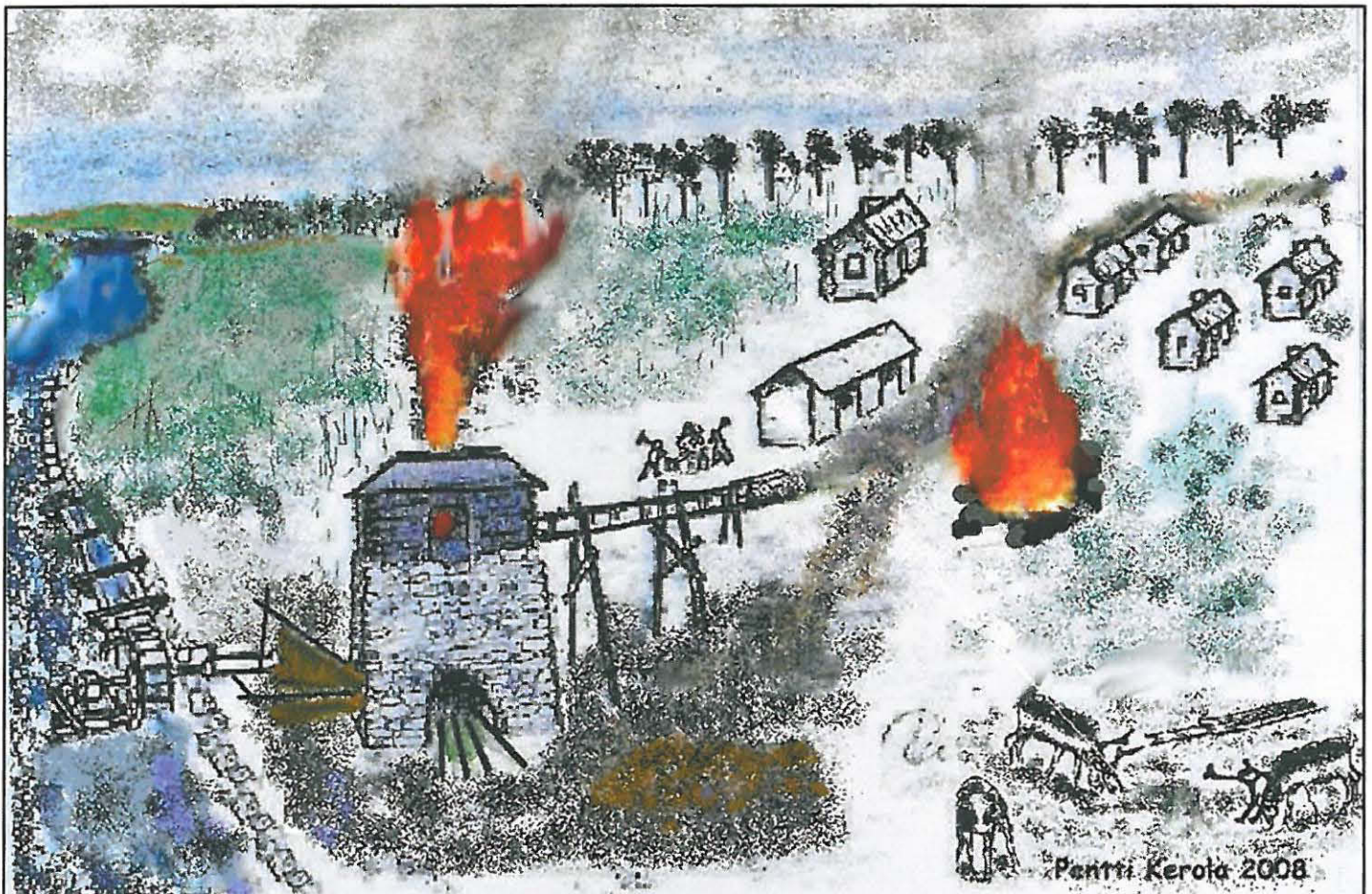
- Oikean kuvan mutkan takana on voimalaitospato.
- Sen takana näkyy Pieskäjupukan vaara, josta Kalttite ”nyppylän” oikealta nousi ylös.
- Kolmessa päivässä vesi nousi 30cm ja nousee viikossa vielä yli puolimetriä.

Kaarannes -tutkimus loppusuoralla

Vuonna 2005 perustetun Kaarannes ja Kalttatie -tutkimusryhmän tavoitteena oli koota Kaaranneksen masuunin historiaa ja löytää 1800-luvun alussa Kaaranneksesta Turtolaan lähteneen Kalttitien lähtöpaikka Miekojärveltä. Myös poro- ja malmitienä tunnetusta tiestä oli useiden maakuntahenkilöiden välittämää perimätietoa, mutta sen kulusta maastosta oli vain todentamattomia arvailuja. Lopulta Kalttatie kartoitettiin kuitenkin koko matkalta ja esitellään syksyllä julkaistussa kirjassa.

Kaaranneksen Masuuniin on löytynyt uudet mitat ja rakenteet

Kaaranneksen voimalaitoksen patoaltaassa on 8x8m kanttiinsa ja laidoiltaan 2,5 m korkea neliön muotoinen kivirakennelma, keskiosalta kohoava maakumpu mukaan lukien se on noin 4,0 metriä korkea masuunijäänös. Masuuni on ennen kevättulvaa noin kuukauden ajan kokonaan nähtävissä ja muuten 1,0-1,5 metriä veden alla. Kaarannes -tutkimus paljastaa kuitenkin todellisen masuunin 8 metriä korkeaksi. Koottavan tiedon niukkuudessa puuttuvaa tietoa oli etsittävä Ruotsin alkuperäisarkistoista ja välillistä yhteyttä Kaarannekseen löytyi jo vuoden 1730-luvulta lähtien. Vuorimestarin kirjeistä kuninkaan vuorikollegiolle jo niiltä ajoilta paljastui "Kaaranneksen louhoksen" eli Karhujupukan malmilöydöt. Lisäksi niissä lähteissä oli huolta jo vuosikymmeniä kestäneestä Köngäsen huonosta tilasta ja siitä syystä siirtää vuoritoimintaa alemmaksi Tornionjokea. Niistä suunnitelmista perustettiin sitten Svanstein ruukki 1750-luvulla. Puoli vuosisataa myöhemmin perustetun Kaaranneksen kytkennät olivatkin vahvat Köngäseen ja Svansteiniin. Mutta Svansteinin historia osoittautui pahasti keskentekoiseksi ja Köngäsen runsaaksikin, mutta jotenkin monissa eri lähteissä "sekavaksi heittoklapikasaksi". Kirjaseen syntyikin uutta tietoa Svansteinin alku- ja loppuvaiheista ja myös yhtenäistä tiivistelmää 1650-luvulta alkaen Lapin malmin historiasta. Kirjasen esitystapa eroaa muutenkin perinteisestä historiategoksesta osin runsaalla kuvituksella, mutta myös laatikoihin raamitetuilla teemoilla, jotka käsittelevät myös koko Tornionlaakson maakuntahistoriaa.

Pentti Kerola 2008

Kuvassa on Kaaranneksen masuunin rakennetta ja miljöötä. Masuuni on saanut ryhmän tutkimuksen kautta kokonaan uuden peräti kahdeksan metrin korkeuden. Myös monia muita uusia asioita löytyy tämän vuoden syksyllä julkaistavasta kirjasta mm. teemoina "Tengeliö ja Kaarannes kulkureittinä", sekä "Miekojärvellä kalastettiin jo 600 vuotta sitten".

Kaaranneksen masuunista lähti 1800-luvun alussa Kalttitie

Vuonna 2005 perustetun tutkimusryhmän tavoitteeksi otettiin Miekojärveltä lähtöpaikan löydyttyä selvittää ja todistaa maasto- ja muulla tutkimuksella 1800-luvun alussa halki erämaan raivatun Kalttitien eli porotie kulku. Tie sai nimen "galt" sanasta suomeksi valurauta eli "kaltti". Kalttitiestä kertoivat monet henkilöt ja perimätiedot, mutta sen kulkua maastossa ei enää tiedetty.

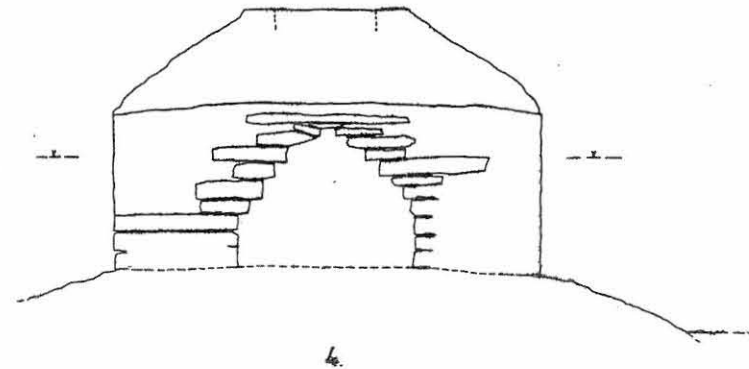
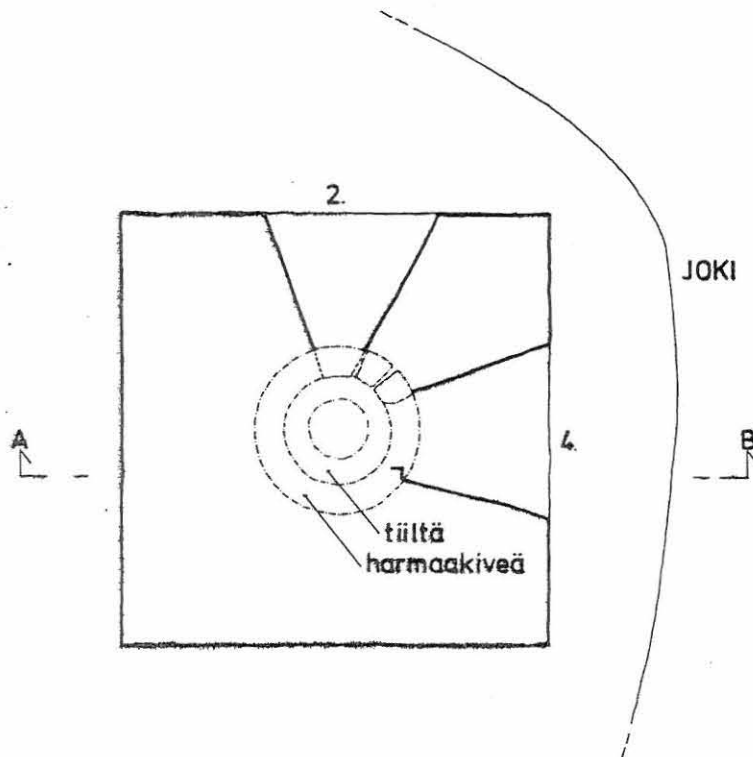
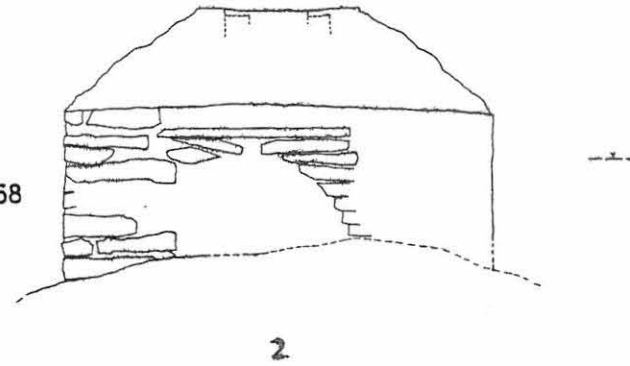
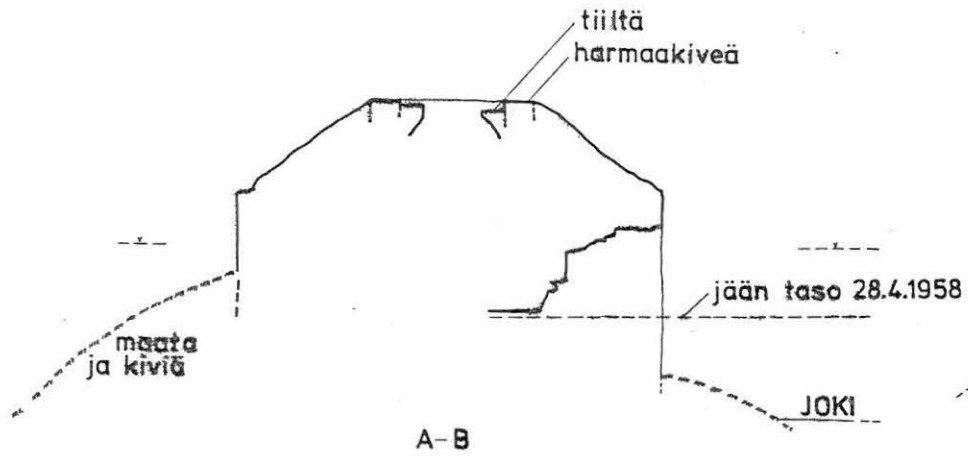
Todisteena kaltin eli rautaharkon löytyminen reitin varrelta oli aluksi lähes ainoa todisteellinen vaihtoehto, mutta tien varrelle olikin jäänyt useita muita todisteita. Kirjassa esitetään tien kulku viitenä erikseen nimettyä reittinä. Tietä oli raivattu Kaaranneksen ja Turtolan välille ja Kaaranneksella uskottiin voitavan välttää usein sattunut Svansteinin Köngäsen suunnasta tulevan raaka-aineen puute ja eteenkin kuljettaa sitä pienillä kustannuksilla Kaaranneksesta. Vaikka Kaaranneksen masuunin historia jäi monistakin syistä lyhyeksi, eteenkin sotien aiheuttaman suuren laman ja viennin tyrehtymisen, mutta lopulta jatkumisen esti rajan vetämisellä Tornionjokeen. Omaisuudet jäivät eri valtioihin ja niiden tehtaat jäivät tyhjän päälle.

Kuvassa poronvaihtopaikka Pieskänjupukan takana. Todennäköistä Kalttitien lähtöä haarukoitiin Pieskänjupukan juuresta loivaan maastonsuun jo alkutalvesta v. 2005. Ylhäältä maastosta löytyi samana vuonna todisteena maahan osittain kaivettu turvekammun pohja ja läheltä kesäkodan raamit. Tueksi tähän saatiin lisäksi porokuljetuksista kerrottuna säilynyt perimätieto "siellä ylhäällä oli poronvaihtopaikka". Sitten seuraavina vuosina löytyi pala palalta muita pätkiä reitin kulku-uralta, joita kirjassessa esitellään viitenä eri reittinä.

Vasta v. 2007 saatiin jo alussa löydetty kulku-ura yhdistettyä Yliseltä Alposjärveltä tulevalle uralle. Sitten keksittiin yhdistää kohti Turtolaan kaksi kantatilakarttaa ja 1800-luvulta heinäsuokartta, joilla yhdessä 50-luvun ilmavien kanssa saatiin Samuli Paulaharjun osin silloin vielä harhaanjohtava tieto "Kirvesvaaran tienoilla" ratkaistua kohti Turtolaan ja heinäsuokartasta ylityspaikka Svansteiniin.

"Kaaranneksen masuuni ja Kalttitie" kirjaseen aineisto on nyt kesän taittovaiheessa ja julkaistaan tämän vuoden syksyllä. Tietoja aiheen ympäriltä voi vielä soitella ryhmän jäsenille: Heiskari Jaakko, Kerola Pentti, Koskela Ilkka ja Mansikka Heikki tai taittoon 'jaakko.heiskari@htpaja.fi'

PELLO		MÄÄSKÄ 1:100	
KAAVAKORKEUS		KAAVAKORKEUS	
KAAVAKORKEUS		KAAVAKORKEUS	
T. LINDBLADT 1950		KAAVAKORKEUS	
KAAVAKORKEUS		KAAVAKORKEUS	

SUOMEN RAKENNUSKULTTUURIN YLEISLUETTELO		MUSEOVIRASTO
ALUEINVENTOINTILOMAKE		
1. Lääni	Keskki-Suomi	3. Alue
2. Kunta	Karstula	Kimingin harkkohytti
4. Kylä/Kaupunginosa	Ruukinperä	5. Omistaja(t)
		prof. Riihinen ym.
6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIEEN RAKENNUSTEN KUVAUS JA HISTORIA		
<p>Kimingin ruukin rauniot ovat Kyyjärvestä Pääjärveen leveähkön joen keskivaiheilla. Ruukinpaikalla olevaa koskea on alunperin kutsuttu Pitkähkoskeksi, mutta myös nimi Isokoski, Kiminginkoski ja Kalmukoski on käytetty. Koskenniskalla joen ylittää huonokuntoinen puusilta, jonka runkona on ruukin hirsiarkkurakenteinen ruukinpato. Patoa voi pitää parhaiten säilyneenä hirsirakenteisena ruukinpatona maassamme. Hirsiarkkujen lisäksi sulkuluukkujen rakenteita ja rantavallin tukimuureja on säilynyt. Padon keskellä on ollut levennys, jonka aikanaan kerrotaan olleen paikkakunnan nuorison kohtauspaikka. Tasanteen vahvistusrakenteissa on käytetty kankirautaa (Kimingissä taottua?). Joen yläjuoksulla on ollut säännöstelypato.</p> <p>Kosken länsirannalla ovat olleet harkkohytit ja kankirautavasarakat. Viimeiset osat vanhasta vasarakat purettiin 1929. Rakennuksen kerrotaan olleen pohjoispäästä hirsinen ja eteläpäästä lautainen. Katteena oli paksu hiekoitettu tervapahvi. Vesivasarat (isompi ja pienempi) olivat hirsiosassa. Rakennuksen keskellä olivat neljät puupalkeet. Vasarakat ja harkkouuneista on säilynyt vain epäselviä pohjarakenteita. Paremmiin on säilynyt kivinen voimakana. Hytti-paikan alapuolella on huomattavan korkeita slagivuoria. Valitettavasti sitä on myös ajettu tienpohjien täytteeksi.</p> <p>Kosken itärannalla on viimeksitoimineiden myllyn ja sahan kivijalkoja. Benonissa kivijalassa on vuosiluku 1942. Raunioiden alapuolella on vanha voimakana. Tällä rannalla olleesta nippuvasarakat ei ole näkyviä jälkiä. Lähellä patoa kosken tällä rannalla erottuu myös pienen käsipajan ja rautamakasiinin pohjat. Viimeksimainitun kerrotaan olleen tukevarakenteinen ja "katonkin hirrestä".</p> <p>Yhtään ruukkiin kuulunutta rakennusta ei ole säilynyt alkuperäisyydessään. Hirsinen päärakennus tuhoutui tulipalossa 1933. Länsirannan työväenasunnoista on vain kivijalkoja jäljellä. Hiilihuoneiden paikalla on paksusti sysiä (hiilihuoneilta kerrotaan johtaneen hevosenkuljettava ajosilta hytille). Aukon hiiliuunien lähellä on käytetty markkinapaikkana. Joen länsirannalla on vanha tiepohja Karstulan kirkolle.</p>		
7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET		
8. SÄILYMISEDELLYTYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)		
<p>Kimingin ruukinpato on parhaiten säilynyt hirsinen ruukinpato maassamme ja sen rakenteet tulisi piirtää ja mitata huolellisesti. Uusi silta kosken yli on suunnitteilla. Tiedossa ei ole tulevatko padonrauniot häviämään. Kuonan otto tienpohjiksi on lopetettava.</p>		
9. LUETTELOINTIPERUSTE		
	10. Rakennushistoriallinen	☐
	11. Historiallinen	☒
	12. Maisemallinen	☒

ALUEEN NUMERO

ALUE

KUNTA

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

PK 2331 10

14. VALOKUVAT

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)

Laine III

Vanhan Saarijärven historia

Suomen teollisuuslehti 3, 1895; 4, 1900

Stämpelbok (1883)

Keskisuomalainen 25.7.1982

Kimingin ruukin arkisto (Jyväskylän MA)

Aura-yhtiön arkisto

VA. Akti kko 506 sd 1926

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

S. Reini (Kiminki) s. 1907

ALUEINVENTOINTILOMAKE

1. Lääni	Keski-Suomi	3. Alue	Kimingin harkkoyhtti
2. Kunta	Karstula		
4. Kylä/Kaupunginosa	Ruukinperä	5. Omistaja(t)	prof. Riihinen ym.

6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIEN RAKENNUSTEN KUVAUS JA HISTORIA

Kimingin ruukin rauniot ovat Kyyjärvestä Pääjärveen leveähkön joen keskivaiheilla. Ruukinpaikalla olevaa koskea on alunperin kutsuttu Pitkähkoskeksi, mutta myös nimi Isokoski, Kiminginkoski ja Kalmukoski on käytetty.

Koskenniskalla joen ylittää huonokuntoinen puusilta, jonka runkona on ruukin hirsiarkkurakenteinen ruukinpato. Patoa voi pitää parhaiten säilyneenä hirsirakenteisena ruukinpatona maassamme. Hirsiarkkujen lisäksi sulkuluukkujen rakenteita ja rantavallin tukimuureja on säilynyt. Padon keskellä on ollut levennys, jonka aikanaan kerrotaan olleen paikkakunnan nuorison kohtauspaikka. Tasanteen vahvistusrakenteissa on käytetty kankirautaa (Kimingissä taottua?). Joen yläjuoksulla on ollut säännöstelypato.

Kosken länsirannalla ovat olleet harkkoyhtit ja kankirautavasarakat. Viimeiset osat vanhasta vasarakatuksesta purettiin 1929. Rakennuksen kerrotaan olleen pohjoispäästään hirsinen ja eteläpäästään lautainen. Katteena oli paksu hiekoitettu tervapahvi. Vesivasarat (isompi ja pienempi) olivat hirsiosassa. Rakennuksen keskellä olivat neljät puupalkeet. Vasarakatuksesta ja harkkouuneista on säilynyt vain epäselviä pohjarakenteita. Paremmiin on säilynyt kivinen voimakanava. Hytti-paikan alapuolella on huomattavan korkeita slagivuoria. Valitettavasti sitä on myös ajettu tienpohjien täytteeksi.

Kosken itärannalla on viimeksitoimineiden myllyn ja sahan kivijalkoja. Benonissa kivijalassa on vuosiluku 1942. Raunioiden alapuolella on vanha voimakanava. Tällä rannalla olleesta nippuvasarasta ei ole näkyviä jälkiä. Lähellä patoa kosken tällä rannalla erottuu myös pienen käsipajan ja rautamakasiinin pohjat. Viimeksimainitun kerrotaan olleen tukevarakenteinen ja "katonkin hirrestä".

Yhtään ruukkiin kuulunutta rakennusta ei ole säilynyt alkuperäisasussaan. Hirsinen päärakennus tuhoutui tulipalossa 1933. Länsirannan työväenasunnoista on vain kivijalkoja jäljellä. Hiilihuoneiden paikalla on paksultti sysiä (hiilihuoneilta kerrotaan johtaneen hevosenkuljettava ajosilta hytille). Aukojita hiilihuoneiden lähellä on käytetty markkinapaikkana. Joen länsirannalla on vanha tiepohja Karstulan kirkolle.

7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET

8. SÄILYMISEDELLYTYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)

Kimingin ruukinpato on parhaiten säilynyt hirsinen ruukinpato maassamme ja sen rakenteet tulisi piirtää ja mitata huolellisesti. Uusi silta kosken yli on suunnitteilla. Tiedossa ei ole tulevatko padonrauniot häviämään. Kuonan otto tienpohjiksi on lopetettava.

9. LUETTELOINTIPERUSTE

10. Rakennus-historiallinen	☐
11. Historiallinen	☒
12. Maisemallinen	☒

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

PK 2331 10

14. VALOKUVAT

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)

Laine III
Vanhan Saarijärven historia
Suomen teollisuuslehti 3, 1895; 4, 1900
Stämpelbok (1883)
Keskisuomalainen 25.7.1982
Kimingin ruukin arkisto (Jyväskylän MA)
Aura-yhtiön arkisto
VA. Akti kko 506 sd 1926

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

S. Reini (Kiminki) s. 1907

16. LIITTEET

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys

Erkki Härö 8/81

KIMINGIN HARKKOHYTTI

Alkuvuodesta 1839 perustettiin Vaasan läänin kuvernöörin Carl Olof Cronstedtin aloitteesta "Kimingi Blästerverks Bolag". Yhtiön osakkaina oli monia korkeita virkamiehiä (mm. kuvernööri itse) ja varakkaita vaasalaiskauppiaita. Tulevan ruukin paikaksi yhtiö osti Kalmulehdon verotalon Kimingin (Kalmukosken) rannalta. Myös tämän ruukin perustamisen taustalla olivat ainakin jossain määrin yhteiskunnalliset tekijät, halu parantaa köyhien takapajuisten syrjäseutujen elinoloja.

Uudenvuodenaattona 1839 lääninhallitus myönsi perustamisprivilegion Kimingin harkkohyttille, lähellä olevan sahan pietarsaarelaisomistajan kiivaasta ja aktiivisesta vastustuksesta huolimatta. Uuteen ruukkiin sai privilegion mukaan rakentaa harkkohytin, kankirautavasaran ja kaksi ahjoa sekä veromyllyn.

Perustajayhtiön rahat ja ehkä innostuskin loppui, kun vasta kallis pato ja joitain asuin- sekä varastorakennuksia oli Kimingissä valmiina. Alkuvuodesta 1842 ruukki myytiin yhdelle yhtiön osakkaista Östermyran ruukinpatruuna Gustaf Adolf Wasastjernalle. Vuoden kuluttua hänen yhtiötovereinaan mainitaan kokkolalaiset liikemiehet Anders Donner, Carl Favorin ja Matts Hongell.

Harkkohytti valmistui kesällä 1844. Ruukin harkkouuni oli kaksipiippuinen ja suhteellisen matala, sillä piippujen korkeus oli vain noin 2 m. Panosaukkojen halkaisija oli 54 cm. Harkkouuneilla, kankirautavasarella ja sen kahdella ahjolla oli yhteinen Vidholmin puhalluslaite. Hirsipato oli 35 m pitkä. Valmiina oli myös kaksi asuinrakennusta, hiilihuone, mylly, saha ja varastoja.

Kimingin harkkohyttiä pidettiin valmistuttuaan maan parhaisiin kuuluvana. Uunien rakenne oli onnistunut ja hyttiä hoidettiin huolella. Hyvään tulokseen vaikutti osittain myös se, että malmi ruukin malmijärvissä, erityisesti Vahanganjärvessä, oli erityisen hyvälaatuisia, tiivistä ja mangaanirikasta. Muita tärkeitä malmijärviä olivat Kyyjärvi ja Pääjärvi. Myös suomalmia oli saatavissa. Ruukin vuosituotanto oli yleensä noin 300 kippunaa kankirautaa. Markkina-alueina olivat Pohjanmaan rannikkokaupungit. Raudalla oli hyvä maine.

Ylimasuunimestari Laurellin johdolla tehtiin Kimingissä valtion varoin kokeita keskeytymättömän puhalluksen aikaansaamiseksi myös harkkouuneissa. Ruukille rakennettiin 1846 uusi, 3,9 m korkea kahdella hormilla varustettu, pohjaltaan neliömäinen harkkouuni. Hormien yläpuolelta sen piippu voitiin sulkea rautakangin tai pellein. Harkko voitiin nyt ainakin teoriassa ottaa pesästä tyhjentämättä piippua. Näin voitiin merkittävästi säästää aikaa, hiiliä ja malmia. Käytännössä kuitenkin työntekijät kieltäytyivät käsittelemästä tulikuumia peltejä. Jo vuoden kuluttua tämä uuni seisoi tarpeettomana. Kimingin koe sai vain muutamia yhtä epäonnistuneita seuraajia.

Kauppaneuvos Anders Donner sai pääosan Kimingistä omistukseensa 1850. Koska hän itsekin oli myös laivanvarustaja. Kiminkiin perustettiin laivanrakentajien tarpeita palvelevat nippu- ja naulavasarat (lupa 1854). Kun hänen poikansa Gustaf Victor Donner sai ruukin omistukseensa (1857) kohosi sen tuotanto huippulukuihin (harkkorautaa 1860-64 vuosittain keskimäärin 937 kippunaa, kankirautaa 1859-67 keskimäärin 539 kippunaa). Ruukilla mainitaan tuotannon ollessa laajimmillaan olleen toiminnassa peräti kuusi harkkouuni- ja kaksipiippua, kaksi kankirauta- ja kaksi naulavasaraa. Ruukki valmisti kankiraudan lisäksi ainakin nauvoja, rattaanakseleita, kirveitä, hevosenkenkiä ja lapioida. Vuonna 1864 Kimingissä työskenteli 52 henkeä, ammattimiehet olivat erupäässä Ruotsista tai muista Pohjanmaan ruukeista siirtyneitä.

Palovakuutuskartta ja sen selitys vuodelta 1866 antavat ensimmäisen kerran kuvan Kimingin ruukin rakennuksista ja niiden ryhmityksestä. Padon alapuolella kosken länsirannalla olivat peräkkäin kankirautavasarpaja (lähinnä patoa), "paljehuone", pienempi käyttämätön harkkohytti ja toinen, suurempi harkkohytti. Itärannalla olivat mylly ja pieni nippuvasarpaja. Harkkohyttien lähellä oli kaksi suurta hiilihuonetta (vuonna 1873 toista rakennuksista kutsuttiin malmiladoksi). Työväenasuinrakennukset olivat kaikki yhdessä ryhmässä kosken länsirannalla, konttorirakennus ja talousrakennukset sekä rauta-aitta olivat itärannalla. Vuonna 1873 laadittu kartta poikkeaa vanhemmasta kartasta vain vähän. Harkkohyttejä on vain yksi ja lisäksi konttorirakennuksen lähelle on rakennettu suurehko ruukinkartano.

Kimingin omisti vuodesta 1872 Anders Donnerin veli, kokkolalainen kauppias ja laivanvarustaja Joachim Alexander Donner. Nälkävuodet ja yleinen lama olivat suuresti vähentäneet ruukin tuotantoa, eikä uusi omistajakaan saanut sitä nousemaan huippuvuosien tasolle. (1872-76 Kimingissä valmistettiin vuosittain keskimäärin 433 kippuntaa kankirautaa, 37 kippuntaa manufaktuurirautaa ja 26 kippuntaa nauvoja.) Erikoisena työnä ruukin historiassa mainitaan Toholammin kirkon pitkän sideraudan takominen. Yksi vasarpajan seinistä piti tällöin purkaa. Kimingissä oli vuonna 1879 neljäpiippuinen harkkohytti, yksi kankirautavasara ja kaksi ahjoa, nippuvasara, kaksi naulavasaraa ja kolme manufaktuuri-ahjoa.

Joachim Donner oli pian pakotettu tekemään vararikon ja ruukki seisoivat vuonna 1881. Syyksi mainitaan kallis ja pitkä kuljetusmatka rannikolle, raudan vähäinen menekki paikkakunnalla ja hiilenpuute.

Uusiksi omistajiksi tulivat 1882 jyvaskyläläiskauppias Johan Parviainen ja kokkolalaiskauppias Johan Rosenlund. Kimingin ruukki rakennettiin nyt kokonaan uudestaan. Vanhat harkkouunit purettiin ja niiden tilalle rakennettiin liikkuvaperäinen, Husgafvelin mallin mukainen uusi harkkouuni. Tuotanto kasvoi taas, mutta rauta oli tasalaatuisuudestaan huolimatta nyt kylmänhaurasta (1882-87 valmistettiin 510 kippuntaa kankirautaa). Sitäpaitsi kuljetusmatkojen merkitys kannattavuudelle korostui entisestään ruotsalaisen raudan kilpailun myötä rannikkokaupungeissa. Ruukki paloi 1893, mutta rakennettiin vielä uudelleen. Samoihin aikoihin kannattavuutta koetettiin parantaa aloittamalla uudelleen mustatakeiden, mm. hevosenkenkien, tuotanto. Myös tervauuneja rakennettiin. Jo tällöin ruukkia pidettiin harvinaisuutena, "varmaankin ainoana pajana tätä laatua Euroopassa, jossa harkkorautaa vielä sulatettiin järvimalmista". Vielä vuonna 1897 Kimingin harkkohytti oli 30 vrk toiminnassa ja valmisti 35 kippuntaa kankirautaa. Siihen kuitenkin loppui jo auttamattoman vanhanaikaiseksi käyneen ruukin toiminta, joskin vielä eläteltiin toiveita toiminnan jatkamisesta uudessa muodossa. Vanhassa vasarpajassa jatkoi teollista toimintaa luujauhotehdas ja myöhemmin kosken rannalla oli myös tiilitehdas. Myös 1891 uusittu saha sekä mylly jatkoivat toimintaansa pitkään (viimeinen mylly paloi 1966).

Kimingin ruukin palovartijan huuto: "Herra verjele meidän ruukkiamme tulipalosta ja valkean hädästä".

ALUEINVENTOINTILOMAKE

1. Lääni	Vaasan	3. Alue	Kimon ruukki
2. Kunta	Uravainen		
4. Kylä/Kaupunginosa	Kimo	5. Omistaja(t)	Oy Keppo Ab

6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIEN RAKENNUSTEN KUVAUS JA HISTORIA

Ks. erillinen liite.

ALUEEN NUMERO

ALUE

7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET

8. SÄILYMISEDELLYTYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)

Alemman vasarapajan kiviseinät uhkaavat luhistua.
Keskimmäinen paja/myllyrakennus on minkkifarmin keskellä ja osittain maahan
hautautuneena.

9. LUETTELOINTIPERUSTE

10. Rakennus- historiallinen	☒
11. Historiallinen	☒
12. Maisemallinen	☒

KUNTA

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

PK 1334 10

14. VALOKUVAT

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)

Laine
Hultin: Berghandteringen
Oravais Sockens Historia (1971)
Helmer Tegengren: Kimo Bruks och Oravais Masugns historia, käsik. 1931.
Vasabladet 6.5.1978

16. LIITTEET

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys

Erkki Härö 9/1982

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

KIMON RUUKKI

Kimo on maamme ruukkien joukossa poikkeuksellinen sikäli, että siihen kuuluvat tuotantorakennukset ovat sijainneet monien kilometrien päässä toisistaan, kuitenkin saman joen varrella. Töykäs-järvestä mereen laskevan Kimojoen alussa on noin 4,5 km matkalla viisi peräkkäistä koskea. Järjestyksessä toisen kosken rannalla on ollut ylempi kankirautavasara-paja, kolmannen veromylly, neljännen ainakin 1829 kotitarvesaha ja alimman, kaksiosaisen kosken rannalla ylempänä nippuvasarapaja ja alempana toinen kankirautavasara-paja. Alemmalta kankirautavasara-pajalta on noin kahdeksan kilometriä saman joen varrella sijaitsevalle Oravaisten ruukille, joka muodollisesta itsenäisyydestään huolimatta on käytännössä koko raudantuotantokautensa ajan ollut osa Kimon ruukkia.

Kimon ruukin varsinainen keskus on ollut viidennen kosken ympäristössä ("Alaruukki"). Siellä myös ruukkimaisema patoineen, patoaltaineen, ruukinkatuineen ja monine tuotanto- sekä asuinrakennuksineen on erittäin hyvin säilyttänyt 1700-luvun lopun luonteensa. Varsinaisesta vasarapajasta on jäljellä vain noin puolitoista metriä paksut näyttävät harmaakiviseinät ja niiden sisäpuolella voimakkaan rauniot sekä ahjojen pokkia. Pajan holvatus ovikaaren päälle on hakattu vuosiluku 1791 ja kirjaimet BMB (Bengt Magnus Björkman). Kosken vastakkaisella rannalla entisen puhallushuoneen paikalla on pieni tiilinen voimalaitos, jonka seinässä on vuosiluku 1920 ja kirjaimet J.S. (Johannes Smeds). Nykyinen, säännöllisistä lohkokivistä tehty pato lienee rakennettu tai ainakin uusittu perusteellisesti samaan aikaan voimalaitoksen kanssa. Parisataa metriä vasarapajasta on toinen pato, joka alunperin on antanut käyttövoiman nippuvasarapajalle. Jo viime vuosisadalla palaneen nippupajan kivijalalle on rakennettu puinen verstasrakennus. Nippupajan padon lähellä on hyvin säilynyt hirsinen käsipajarakennus mielenkiintoisine ahjoineen. Rakennus on merkitty jo 1867 laadittuun palovakuutuskarttaan mutta on ilmeisesti huomattavasti tätä vuotta vanhempi.

Ruukin päärakennus on vanhasta kuvasta päätellen ollut alunperin taitekattoinen (vielä 1867), rungoltaan nykyistä lyhyempi ja pystylaudoitettu. Harjakattoisen pidennetyt asunsa rakennus on saanut 1880-luvulla (?). Alunperin ruukinkartano on todennäköisesti rakennettu 1700-luvun jälkipuoliskolla. Rakennus korjattiin perusteellisesti 1968 ja mm. kuisitit uusittiin. Pihapiirissä oleva kellarirakennus ja entinen pesutupa-rakennus ovat rakennetut ennen vuotta 1867. Pihapiirissä ollut konttori-rakennus on purettu. Päärakennuksen länsipuolella oleva, 1867 toriksi nimitetty aukio on nykyisin puistona.

Kosken pohjoispuolella kulkevan lehtevän ruukinkadun varrella olevista rakennuksista mielenkiintoisimmat ovat pieni kellotapuli ja sen vieressä oleva makasiini (1867 viljamakasiini). Molemmat rakennukset ovat todennäköisesti 1760-luvulta. Kellotapulissa on C.Meyerin Tukholmassa 1764 Kimon ruukkia varten valama kello. Makasiiniin on kerätty ruukin historiasta kertovaa esineistöä. Myös muutamat muut ruukinkadun varrella olevista rakennuksista ovat rungoltaan vanhoja, joskin niiden ulko-asua on myöhemmin muutettu. Alaruukin maisemallisesti keskeisenä tekijänä on patoallas, jossa päärakennuksen kohdalla on kaksi pienten siltojen yhdistämää saarta. Altaan reunat on myös osittain kiverry.

Ns. Yläruukilla on pato ja hyvin säilynyt entinen vasarapaja, joka myöhemmin on muutettu suurehkoksi myllyksi. Ankkuriraidoin tuettu luononkivipato on noin viisi metriä leveä ja kaksi metriä korkea. Pajan harmaakiviseiniin on maalattu vuosiluku 1784, joka on todennäköinen rakentamisajankohta. Muut ruukinaikaiset rakennukset on purettu, viimeksi

"Leirkladdin" -niminen pitkä ja matala savitiilistä tehty työväenkasarmi 1960-luvun puolivälissä. Ruukinpaikan yläpuolella on käytöstä jäänyt tieosuus ja komea kiviholvisilta.

Ylä- ja Alaruukkien välimailloilla Kimojoen kolmannen kosken etelärannalla on kolmas harmaakivestä tehty tuotantorakennus, jonka alkuperäinen käyttö on epävarma. Rakennuksen seinään on hakattu vuosiluku 1788 ja kirjaimet BMB. Rakennus muistuttaa molempia kankirautavasarakkoja ja on mahdollista, että myös se on alunperin Kimon taontaosastoien huippuvuotena tarkoitettu vasarakko. Tämän puolesta puhuu myös se, että rakennuksen lähellä on jonkin verran pajarakkoja. Viimeistään 1800-luvun alussa rakennus on muutettu myllyksi, myöhemmin myös sahasi.

Kimojoen suussa Röykäsjärven rannalla on yksi Suomen vanhimmista ja komeimmista ruukinrakennuksista. Kivisen padon ulkomuurissa on ankkurirakennuksen kirjaimet JJ ja RF (John Jennings, Robert Finlay) sekä vuosiluku 1760.

KIMON RUUKKI

Kimon ruukin perustaminen liittyi kiinteästi Isonkyrön Orisbergin ruukin vaiheisiin. Ne toiveet Hopiavuoren kotimaisten vuorimalmivarojen hyödyntämisestä jotka olivat olleet Orisbergin ruukin perustamisen pääsyyinä, olivat 1600-luvun loppuun mennessä osoittautuneet täysin perusteettomiksi. Kun ruukin osti nuori Peter Hejke -niminen, aikaisemmin Ruotsin Larsbon ruukilla työskennellyt yrittäjä 1699, oli Orisbergin masuuni jo osittain luhistunut ja sen rautaosatkin oli taottu uudelleen. Hejke ryhtyi heti etsimään masuunille uutta, kuljetusyhteyksien kannalta edullisempaa paikkaa. Toukokuussa 1703 hän sai privilegion masuunin, kankirautavasaran, kahden ahjon ja nippuvasaran rakentamiseen Oravaisten pitäjän Kimonkoskien varrelle. Tulevalla ruukinpaikalla oli tällöin neljä pientä myllyä ja vanha saha. Osittain uuden masuunin paikan valintaan varmasti vaikuttivat myös Kimon ympäristöstä jo 1600-luvun lopulla löydettyt malmiesiintymät, joita seuraavan vuosisadan alussa koeluontoisesti myös louhittiin.

Vain kankirautavasara valmistui Kimon ruukille Hejken aikana. Isonvihan aikana ruukki hävitettiin täydellisesti ja ruukinpaikka privilegioineen siirtyi tukholmalaiskauppias Anders Sahlstedtin omistukseen. Tällöin myös katkesivat muutamaksi vuosikymmeneksi Kimon ja sen "emäruukin" Orisbergin yhteydet. Kankirautavasara- ja privilegion sallima nippuvasara- ja olivat toiminnassa jo 1723. Vähän myöhemmin Sahlstedt perusti ilman mitään lupia toisen kankirautavasaran 2-3 kilometrin päähän vanhalta ruukinpaikalta yläjuoksulle päin Sägarsin tilan maille. Myös tässä pajassa oli kaksi harmaakivistä ahjoa ja kankirautavasara. Paja sai vasta 1755 toimintaprivilegion, samalla kun molemmille vasarapajoille määrättiin kummallekin 500 kippunan taontaoikeus.

Vasta 1736 Sahlstedt ryhtyi rakentamaan perustamisprivilegion sallimaa masuunia. Sitä ei kuitenkaan tehty Kimoon vaan Oravaisiin, kymmenkunta kilometriä lähemmäksi meren rantaa. Oravaisista tuli ainakin teoreettisesti itsenäinen ruukki, joka tosin koko toiminta-aikansa oli kiinteästi sodioksissa Kimoon.

Kimon ja Oravaisten ruukit sai 1738 perinnöksi tukholmalaiskauppias Albrecht Theel. Hänen aikanaan, vuosien 1743 ja 1748 välillä, Kimon molemmat vasarapajat, padot, hiilihuoneet, saha ja useimmat asuinrakennukset rakennettiin uudelleen. Kaksikymmentä vuotta myöhemmin, 1758, ratsu- mestari John Jenningsin ja kauppaneuvos Robert Finlayn suuri "ruukki-konserni" kartutti laajaa omaisuuttaan ostamalla niin Kimon, Oravaisten kuin Orisberginkin ruukit. Täten jatkui jälleen vähäksi aikaa katkennut yhteistyö Orisbergin ja Kimon-Oravaisten ruukkien välillä.

Kaikki kolme Kimon vasarapajaa, huolimatta siitä että ne sijaitsivat kilometrien päässä toisistaan, paloivat 1762 myrskyn aikana syttyneessä tulipalossa. Ruukit rakennettiin heti uudelleen. Kymmenkunta vuotta myöhemmin (1771), yhtiön suomalaiset ruukit yksinomistukseensa saanut Finlay joutui tekemään vararikon ja Kimo muiden hänen ruukkiensa mukana joutui 1776 amsterdamilaisen kauppahuone Jean & Carl Hasselgrenin hallintaan. Seitsemän vuotta myöhemmin yksi kauppahuoneen osakkaista, vanhaan värmäläntiläiseen vuorimiessukuun kuuluva kauppias Bengt Magnus Björkman osti suomalaiset ruukit.

Björkmanin aika oli Kimon ruukin kukoistuskautta. Sen taontaoikeuksia lisättiin Ruotsista siirretyillä luvilla (mm. Paulströmin, Stjernerundin, Sporrbackan, Tornen ja Svansteinin ruukilta). Kimon taontaoikeus 1792 oli jo 1950 kippunaa ja toiminnassa oli kolme kankirautavasaraa sekä

kuusi ahjoa. Kun Carl Rinman 1792 kävi ruukilla, hän mainitsee kolme erillistä kankirautavasaraapajaa, joista kaksi oli vain vähää aikaisemmin rakennettu kivistä. Ruukilla oli tällöin myös puinen nippuvasarapaja, jossa oli kaksi vasaraa.

Kimon vasarapajojen käyttämä takkirauta tuotiin pääasiassa Oravaisten masuunilta, mutta myös ruotsalaista takkirautaa taottiin. Rauta kuljettiin Kimoon osittain lotjilla jokea myöten. Ruukin valmistaman raudan laatu oli kuuluisa ja kysyntä hyvä. Erityisesti Kimon takomat ankkurit olivat haluttuja. Kimon ruukkiyhteisön suuruus oli 1802 141 henkeä.

Suomen erottaminen Ruotsin yhteydestä sai Björkmanin vapaaehtoisesti vähentämään Kimon taontaoikeuksia. Syynä oli osittain vähentynyt kysyntä mutta erityisesti sysien puute. Vuonna 1811 ruukilla oli enää kaksi kankirautavasaraa, neljä ahjoa sekä 1165 kippunan taontaoikeus. Tämä määrä myös yleensä taottiin täyteen 1823-40. Manufaktuuripajan yksi nippu- ja kaksi naulavasaraa valmistivat esimerkiksi 1830-36 vuosittain keskimäärin 205 kippunaa nauvoja, vanne- ja pulttirautaa, ankkureita, peräsinrautoja jne. Molemmissa kankirautapajoissa oli jo 1800-luvun alku-puolella Vidholmin puhalluslaitteet, vuodesta 1845 myös lämminilmalaitteet. Kimon seppiä pidettiin yhä yleisesti maan taitavimpina.

Kaikki kolme pohjanmaan ruukkia osti 1818 veljeltään B.M. Björkmanin poika, kapteeni Lars Magnus Björkman (aateloituna 1834 Björkenheim). Vaikka Kimo edelleen olikin hyvin hoidettu ruukki, sen kilpailuasema vaikeutui jatkuvasti pahenevan hiilipulan vuoksi. Siitä johtuen Kimon ylävasara ahjoineen ja taontaoikeuksineen siirrettiin Orisbergin yläruukille. Kimossa taottiin sen jälkeen vuosittain (1847-58) keskimäärin enää noin 829 kippunaa. Pääosa raudasta myytiin Venäjälle, mm. Riikaan.

Vähitellen myös Kimon vanha saksalaistaonta kävi yhä epätaloudellisemmaksi ja Björkenheim oli pakotettu harkitsemaan ruukin uudistamista. Niinpä hän 1854 anoi lupaa putlaus- ja valssilaitoksen perustamiseksi Kimonkoskien varrelle. Riita koskien patoamisoikeudesta sai hänet neljä vuotta myöhemmin peruuttamaan hakemuksensa. Sen sijaan myönsi senaatti 1859 hänelle luvan alapajan saksalaistaannon lakkauttamiseen ja kolmen uuden vasaran sekä kahden francecomteahjon rakentamiseen. Myös välillä toimintansa lopettaneeseen yläpajaan sai Björkenheim saman privilegion mukaan laittaa yhden francecomteahjon sekä kaksi vasaraa.

Tähän laajuuteen Kimon ruukkia ei enää koskaan rakennettu. Ilmeisesti kumpaankin pajaan laitettiin yksi francecomteahjo ja yhteensä kolme vasaraa. Siitäkin huolimatta ruukin tuotanto kohosi merkittävästi ja 1860-72 taottiin vuosittain keskimäärin 1806 kippunaa kankirautaa. Samaan aikaan manufaktuurituotteita valmistui vuosittain 193 kippunaa.

Kimon ylä- ja alaruukeista 1867 laaditut palovakuutuskaartat antavat hyvän kuvan ruukin rakennuskannasta, vaikka Kimon raudantaonta olikin jo loppuvaiheessaan. Alaruukilla oli tällöin 79 erilaista rakennusta. Ruukinkartanon ja konttorirakennuksen lisäksi kanki- ja nippurautapajojen lähiympäristössä oli kymmenen erikokoista asuinrakennusta, näistä suuri osa kosken pohjoispuolella kulkevan ruukinkadun varrella. Yläruukilla oli samana vuonna 19 rakennusta. Varsinaisen vasarapajan vieressä oli suuri hiilihuone, kipinäpesä ja rautavarasto. Asuinrakennuksia oli neljä, joista yksi oli suuri savitiilestä tehty työväenkasarmi.

Björkenheimin perikunta myi 1875 yhä kannattamattomammaksi käyvät Kimon ja Oravaisten ruukit niiden hoitajalle ja kirjanpitäjälle Anders Reinhold Wangelille. Jokseenkin samoihin aikoihin olivat yläpajan francecomteahjo ja kaksi vasaraa lopettaneet toimintansa ja ne lakkautettiin viral-

lisesti 1877. Nippuvasarapaja oli palanut jo loppuvuodesta 1874 eikä sitä rakennettu uudestaan. Ennen suuri ruukki oli supistunut pieneksi, hiilipulasta ja kilpailukyvyn puutteesta kärsiväksi vasarapajaksi, jossa 1879 oli enää yksi kankirautavasara ja francecomteahjo. Kankiraudan tuotanto laski tasaisesti ja oli 1873-74 enää vain 510 kippunaa vuosittain.

Wangelin perikunta myi Kimon 1889 10 hengen yhtymälle jonka jäsenistä suuri osa oli Kimon vasaraseppiä. Vuotta myöhemmin ruukki joutui liikemies Johannes Alfred Roosille. Hänen osalleen lankesi kyseenalainen onni olla Kimon viimeinen ruukinpatruuna. Ruukki lopetti toimintansa 1891 ja kaksi vuotta myöhemmin sen omistaja teki vararikon.

Vanhoja ruukkirakennuksia sovellettiin myöhemmin uusiin käyttötarkoituksiin. Yläpaja muutettiin 1899 suureksi myllyksi, jossa viiden kiviparin lisäksi oli laitteita puuvillan jalostamiseksi. Alapaja raunioitui, mutta sen viereen rakennettiin 1922 pieni voimalaitos. Kolmannen kosken rannalla ollut ruukille kuulunut mylly uusittiin jo 1895 ja sen yhteyteen rakennettiin saha. Vuodesta 1962 Kimon ruukin ympäristö on ollut huomattavan laajan turkistuotannon keskus.

(Lisäys 5)
KIMO 1995

Röukas-järvestä mereen laskevan Kimojoen alussa on noin viiden kilometrin matkalla useita peräkkäisiä koskia, joiden kaikkien rannoilla on ollut Kimon ruukkiin liittyviä tuotantorakennuksia, myllyjä, sahoja ja erityyppisiä rakenteita. Alimmalta vasarapajalta on noin kahdeksan kilometrin matka Oravaisten ruukille, jonka masuuni muodollisesta itsenäisyydestään huolimatta on käytännössä koko toimintakautensa ajan ollut osa Kimon ruukkia. Molemmilla ruukeilla oli yhteinen lastauspaikka Pohjanlahden rannalla.

Kimojoen suussa Röukas-järven rannalla on yksi Suomen vanhimmista ja kookkaimmista ruukinpadoista. Luonnonkivipadon ulkomuurissa on ankkuriraudoin kirjaimet JJ ja RF (John Jennings, Robert Finlay) sekä vuosiluku 1760. Vuonna 1926 osittain uusitun padon päällä on edelleen hirsirakennus, jonka sisällä ovat padon sulkuaitteet. Lähellä patoa ennen ollut asuinrakennus on purettu.

(Lisäys 6)
Yläruukin myllyn, joka on voinut toimia joko vesi- tai sähkövoimalla, tekninen laitteisto on hyvin säilynyt. Myllyn toiminta päättyi 1979. Rakennusta ja sen lähiympäristöä on 1980-luvun loppuvuosista alkaen käytetty kesäteatteritoimintaan, jonka käyttöön on rakennettu myös kookas pyörivä katsomo. Ruukinpaikalle on vuonna 1991 siirretty noin kuuden kilometrin päässä Oravaisissa sijainnut, 1700-luvun jälkipuoliskolla rakennettu Staffansin talo, jossa 1800-luvun alussa on toiminut Mats Nygrenin omistama tupakkatehdas.

(Lisäys 7)
Nuorin Kimon kolmesta kankivasarapajasta ("Nyhammaren") on sijainnut Mutta-nimisen kosken rannalla. Harmaakivisen rakennuksen ulkomuuriin on hakattu vuosiluku 1788 ja nimikirjaimet BMB (Bengt Magnus Björkman). Kankivasarapajan toiminta päättyi jo 1811, ja rakennus oli ainakin jo 1823 muutettu myllyksi. Viime vuosisadan lopulla rakennukseen tehtiin turbiinikäyttöinen vesisaha, joka toimi vuoteen 1962. Sahan laitteisto vesiturbiineineen on raamia lukuunottamatta säilynyt. Pajatoiminnasta on muistona vain kuonaa rakennuksen ympärillä.

(Lisäys 8)
Kimon ruukin toiminta-aikana ruukin halki jokea seuraavan maantien varrelle oli muodostunut tiiviikhö yhtenäinen ruukinkatu. Ainakin suurin osa sen varrella olevista ja olleista rakennuksista on rakennettu pian vuonna 1762 raivonnon suuren tulipalon jälkeen. On mahdollista, että ruukin jälleenrakentamista varten oli silloisten omistajien, Jenningsin ja Finlayn, toimesta laadittu asemakaavallinen "yleissuunnitelma". Tähän viittaa ruukinkadun varrelle sijoitettu, nyt puistomaisena kenttänä säilynyt säännöllinen tori ("Torget"), jonka yhden sivun keskipisteenä on yhä säilynyt kellotornirakennus. Sen taakse oli tarkoitus rakentaa ruukinkirkko, jota ei kuitenkaan koskaan toteutettu. Vain kirkkoa varten laadittu pohjapiirros on säilynyt.

Suurin osa ruukinkadun varrella olleista asuin- ja talousrakennuksista on purettu, niiden joukossa päärakennuksen vieressä ollut kookas konttorirakennus. Joitain rakennusrunkoja lienee siirretty Oravaisten tehtaalle. Yllämainitun kellotapulien ohella ruukinkadun vanhoista rakennuksista on säilynyt kaksikerroksinen hirsinen viljamakasiini- ja varastorakennus sekä entinen talli. Tapulissa olevan kellon on valanut Kimon ruukkia varten G. Meyer Tukholmassa vuonna 1764.

Ruukinkadun vanhoissa rakennuksissa on vuodesta 1991 toiminut "Oravais Hembygdsförening rf:n" järjestämä ja ylläpitämä, ruukin vaiheista kertova museo ja näyttely. Alaruukin kankivasarapajan raunioita korjattiin sortumavaaran vuoksi museoviraston toimesta 1993, seuraavana vuonna pajan sisällä suoritettiin suppeahko arkeologinen tutkimus.

Kimon ruukin ja myös Oravaisten masuunin historiaan ja toimintaan liittyvä muistomerkki ovat Oravaisten vanhalla hautausmaalla ruukkien lastauspaikan lähellä säilyneet ruukkityöläisten taotut hautaristit. Suomessa ainutlaatuisen hautaristiryhmän taidokkaasti taottujen koristeaiheiden symboliikka liittyy seppäsukujen toimintaan ja elämään. Säilyneistä risteistä suurin osa on 1800-luvun alkuvuosikymmeniltä.

(Lisäys 1)
KIMON RUUKKI (KIMO BRUK)

Vaasan lääni
Oravaisten kunta

Pohjanlahden rannikolla Oravaisten kunnassa sijaitseva, vuonna 1703 perustettu Kimon ruukki on maamme ruukkien joukossa rakentamistavaltaan poikkeuksellinen sikäli, että siihen kuuluneet tuotantorakennukset ovat sijainneet monien kilometrien päässä toisistaan, kuitenkin saman joen varrella.

(Lisäys 2)
Vuonna 1823 laadittu kuvaus luo hyvän kuvan Kimon ruukkimiljööstä autonomian ajan alussa. Tämän yleisilmeen Kimo on yhä vielä säilyttänyt, joskin suuri osa rakennuskannasta on hävinnyt.

Alaruukin keskeinen rakennus oli kivinen, pohjaltaan neliömäinen (20 x 20 m) taitekattoinen kankivasarapaja. Pajassa oli kankivasara ja kaksi tiilestä muurattua ahjoa, molempiin liittyi paljeparvi. Vesirattaita kankivasarapajassa oli kolme. Nippuvasarapaja oli puusta, ja siinä oli yksi nippu- ja yksi naulavasara. Vesirattaita tässä pajassa oli kaksi. Kummallakin pajalla oli oma hiilihuoneensa.

Ruukin päärakennus oli taitekattoinen puurakennus, jonka pohjakerroksessa oli sali, keittiö ja kolme kamaria. Sen vieressä oli toinen suurempi tien suuntainen asuinrakennus, jossa oli asuinhuoneiden lisäksi ruukin konttori. Lisäksi alaruukilla oli 15 asuintupaa ruukkityöläisille sekä yhteinen leivintupa. Jenningsin ja Finlayn aikana rakennettu kellotorni taksvärkkikelloineen oli ruukinkadun varrella. Alaruukilla oli myös kymmenittäin pieniä seppien navettarakennuksia, puuliiterteitä, vilja-aittoja, rauta-aittoja ym varasto- ja talousrakennuksia.

Ylempänä joen varrella ollut, 1788 kivistä rakennettu kankivasarapaja oli vuonna 1823 jo muutettu myllyksi, jota kolme vesiratasta käytti. Entisen pajan vieressä oli mylläriin asunto ja joukko työväenasuntoja talousrakennuksineen.

Yläruukin kivisessä kankivasarapajassa oli alaruukin pajan tavoin kankivasara, kaksi ahjoa ja kolme vesiratasta. Tällä ruukinpaikalla oli lisäksi hiilihuone, 10 työväenasuntoa, sauna ja kymmenittäin erilaisia varasto- ja talousrakennuksia.

(Lisäys 3)
Molemmat vasarapajat saivat taontauudistuksen myötä sivuilleen tiiliset kipinähuoneet savupiippuineen.

(Lisäys 4)
Oravaisten masuuni ja valimo olivat lopettaneet toimintansa jo 1867.

ALUEINVENTOINTILOMAKE

1. Lääni	Turun ja Porin	3. Alue	Kirjakkalan ruukki
2. Kunta	Pernio	5. Omistaja(t)	
4. Kylä/Kaupunginosa	Kirjakkala		

6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIEN RAKENNUSTEN KUVAUS JA HISTORIA
Vrt. liite.

ALUEEN NUMERO

ALUE

7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET

8. SÄILYMEDELLYTYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)

Uhanalainen. Vielä olemassa olevien rakennusten säilymistä turvaamiseksi kiinnitettävä erityistä huomiota.

Suhtunut vastauksella 23.7.1982

9. LUETTELOINTIPERUSTE

10. Rakennus-historiallinen	☒
11. Historiallinen	☒
12. Maisemallinen	☒

KUNTA

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

PK 2021 07

14. VALOKUVAT

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)

Laine
Hultin: Bergshandteringen
Ekman: Tykö Bruk
Herrgårdar i Finland
Kirjakkala bruk (Budkavlen 1945)

16. LIITTEET

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväs

Erkki Härö 6/1982

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

KIRJAKKALAN RUUKKI , liite

Kirjakkalan vanha ruukki on sijainnut vain noin 2,5 km koilliseen Teijon ruukista. Vesivoimansa ruukki on saanut pienestä joesta, joka laskee Hamarijärvestä Kirjakkalanselälle. Kosken putouskorkeus on suuri mutta sen vesivoima on vähäinen. Ruukinpaikalta meren rannalla olevalle, slagilla pengerretylle laituripaikalle johtaa lähes viivasuora maantie.

Rakennuskantansa puolesta Kirjakkala on maamme uhatuimpia ruukinalueita. Viimeksikuluneiden kahdenkymmenen vuoden aikana Kirjakkalasta on purettu kaikki säilyneet teollisuusrakennukset ja useimmat työväenasunnoista. Myös monet yhä jäljellä olevista vanhoista rakennuksista ovat huonokuntoisia ja niihin liittyneet puistoalueet sekä istutukset ovat hoitamattomina villiintyneet.

Kirjakkalan vähäisen vesivoiman vuoksi ruukin pato Hamarijärven rannalla on tavallista komeampi. Harmaakivisessä, noin 50 m pitkässä, kuusi metriä paksussa padossa on vain yksi aukko, josta ruukkitoiminnan loppuvaiheessa in tehdaslaitoksille johtanut puuputki. Tämän putken mutta myös kivettyjen voimakavien raunioita on padon alapuolella.

Ruukin vasarapajat ovat ainakin toiminnan loppuvaiheessa sijainneet kosken etelärannalla. Viime vuosisadan puolivälissä laaditusta kartasta päätellen jo silloin vanha puinen manufaktuuripaja sijaitsi jyrkällä rinteellä kosken keskivaiheilla kun taas nuorempi 1860-luvulla rakennettu tiilinen lancashirepaja sen alapuolella tasaisella maalla. Molemmista pajoista sekä niiden lähellä olleista monista varastorakennuksista, hiilihuoneista jne on jäljellä vain rakennusjätteitä, slagitiiltä ja kuonakasoja.

Kirjakkalan kaksikerroksinen puinen ruukinkartano on villiintynen, suuria jalopuita kasvavan puiston keskellä aivan kosken yläpuolella, sen pohjoisrannalla. Sen tarkkaa rakennusvuotta ei ole tiedossa, mutta todennäköisesti se on viime vuosisadan keskivaiheilta. Päärakennuksen lähellä kosken vastakkaisella rannalla on suurehko yksikerroksinen punamullattu hirsirakennus, jonka mainitaan olevan vanhempi päärakennus 1700-luvulta. Viime vuosisadan keskivaiheilla laaditussa kartassa rakennusta kutsutaan konttoriksi. Sen päädyssä on toiminut myös kauppa. Joen eteläpuolella padon alapuolella olevaan rakennusryhmään kuuluu konttorirakennuksen lisäksi puinen työväenasunto sekä tiiliset viljamakasiini ja navetta. Kaikki rakennukset on myös piirretty edellämainittuun karttaan.

Varsinainen ruukinkatu pienine työväenasuntoineen on kuitenkin ollut joen pohjoispuolella. Yhtä edelleen asuttua mökkiä lukuunottamatta kalliorinteellä sijainneista asunnoista on jäljellä vain kivijalkoja pienten kasvimaatilkkujen keskellä.

KIRJAKKALAN RUUKKI

Turun läänin maaherra Lorentz Creutz nuorempi osti 1686 aikaisemmin hankkimansa Teijon allodiaalisäterin lähellä sijaitsevan Kirjakkalan kylän neljä rälssitaloa. Saman vuoden joulukuussa hän sai privilegion kankivasaran ja vain yhden ahjon perustamiseen Kirjakkalan Forssin tilan maille. Halikonlahteen laskevan joen varrella oli silloin kullakin kylän talolla oma myllynsä.

Kirjakkalan ruukin pato oli jo valmiina ja vasarapajakin rakenteilla 1688. Kankivasaran lisäksi ruukilla oli 1690-luvulla jonkin aikaa toiminnassa myös nippuvasara ja kaksi siihen liittyvää ahjoa. Kirjakkalan vuosittaiseksi taontaoikeudeksi määrättiin 1695 vain 300 kippuntaa. Creutzin tarkoitus oli 1690-luvun loppupuolella keskittää ruukkiyrietyksensä Teijoon ja lopettaa taonta Kirjakkalassa kokonaan. Suunnitelma toteutui kuitenkin vain osittain, sillä seuraavan vuosisadan alussa ruukin kankivasara ja ahjo toimivat kuten ennenkin.

Isonvihan jälkeen Creutzin lesken Hedvig Eleonora Stenbockin omistama ruukki oli pahoin rappeutunut. Sitä ei tosin ollut hävitetty mutta niin rakennukset kuin laitteetkin olivat käyttämättöminä lahonneet. Jo 1722 voitiin kuitenkin jonkin verran kankirautaa takoa Kirjakkalassa. Lopullisesti ruukin kunnosti sen uusi omistaja vapaaherra Claës Fleming. Hän sai 1727 luvan myös toisen ahjon rakentamiseen kirjakkalaan. Uusista patolaitteista huolimatta ruukin toimintaa häiritsi yhä edelleen vedenpuute.

Teijon ja Kirjakkalan ruukit osti 1743 rikas turkulaiskauppia ja laivanvarustaja Johan Jacob Kijk. Kirjakkalassa taottiin hänen aikanaan takkirautaa, joka Utön ja Herrängin ruotsalaisesta malmista oli sulatettu Teijon masuunissa. Ruukin taontaoikeus nostettiin 1748 690 kippuntaan vuodessa. Kijkin kuolinvuonna 1777 oli Kirjakkalan vasarapajassa yhä edelleen vain yksi kankirautavasara ja kaksi ahjoa. Vasarapajan lähellä oli kaksi hiilihuonetta ja kolme rauta-aittaa. Työntekijöitä varten oli 15 "työsuhdeasuntoa". Pitkän ruukinpadon lisäksi myös Paja- ja Lehmijärvien suulla oli kivipadot. Ruukkilaitosten lisäksi Kirjakkalan koskessa oli edelleen kolme myllyä.

Molempien ruukkien omistajaksi tuli 1794 teollisuusmies ja laivanvarustaja Joseph Bremer Turusta. Uuden omistajan aikana Kirjakkalan vasarapaja rakennettiin uudestaan (1797) nyt kivistä. Uuden vasarapajan rakentamista johti vuorimekaanikko Olof Smarens. Vuonna 1805 Kirjakkalan vuosittainen taontaoikeus nostettiin 805 kippuntaan.

Tammisaarelaiskauppia, merikapteeni Hans Henrik Bremer sai Kirjakkalan rautaruukin, tiilitehtaan ja myllyn perintönä 1814. Kolme vuotta myöhemmin hän myi ruukin veljelleen kapteeni Joseph Bremerille (myöhemmin Jokioisten ja Högforsin ruukkien omistaja). Jälleen kerran ruukki vaihtoi omistajaa 1827, jolloin sen osti filosofian maisteri Nils Henric Pinello Turusta. Kirjakkalan vasarapaja uusittiin 1828 vuoritarkastaja Fr. Tengströmin suunnitelmien mukaan ja mm. vanhat suippopalkeet korvattiin Vidholmin puhalluslaitteella. Uudistuksista huolimatta taottiin mm. hiilenpuutteen vaivaamassa Kirjakkalassa harvoin edes sallittua taontamäärää. Käytetty takkirauta tuotiin osin Teijosta, osin Ruotsista.

Ruukkitoiminnassa epäonnistunut Pinello myi ruukin 1831 Teijon omalaatuiselle ruukinpatruunalle Robert Bremerille. Kirjakkalan kankirauta oli tärkeä raaka-aine erityisesti Teijon manufaktuuripajalle ja muutenkin ruukkien liittäminen yhteen oli edullista. Kankiraudan lisäksi Kirjakkalassa valmistettiin Bremerin aikana mm. rautakankia, rattaanakseleita, rekirautoja, ankkureita ym. Ruukin tuotteet markkinoitiin

pääasiassa kotimaahan mutta osin myös Riikaan ja Tallinnaan. Myös valloitus- ja käyttöönottoa Kirjakkalassa suunniteltiin 1830-luvulla, tosin tuloksetta.

Kirjakkalan ruukin osti isältään 1841 sen pitkäaikainen johtaja Joris Eggert Bremer. Kaupan mukana hän sai oikeuden vuosittain ostaa Teijosta joko Teijon tai Vantaan masuuneiden valmistamaa takkirautaa. Kaikesta huolimatta Kirjakkala pysyi edelleen samanlaisena yhden kankirautavasarin ja kaksi ahjoa käsittävänä pikkuruukkina jollainen se oli ollut jo 1700-luvun alkuvuosikymmeninä. Kankiraudan tuotanto jopa väheni Joris Bremerin aikana merkittävästi (1847-53 vuosittain keskimäärin noin 806 kippunna, 1854-62 enää vain 583 kippunna). Ainoa merkittävämpi uudistus hänen aikakautenaan oli pienen manufaktuuripajan perustaminen. Sen yksi nippu- ja kaksi naulavasaraa olivat toiminnassa ainakin jo 1862.

Kirjakkala liitettiin jälleen muodollisestikin kiinteästi Teijon ruukiin, kun Joris Bremerin perilliset myivät ruukin uudelle "Teijon ruukkiyhtiölle" (Tykö Bruksbolag). Kirjakkala oli tällöin pahoin rappeutunut ja vasarapajat oli pakko rakentaa kokonaan uudelleen. Uuden yhtiön toimesta suuri osa Teijon takkiraudan jalostuksesta siirrettiin Kirjakkalaan ja ruukista tuli nopeasti yksi Suomen suurimmista kankiraudan tuottajista. Jo 1865 senaatti myönsi luvan vanhojen saksalaisahjojen korvaamiseen kolmella joko francecomté- tai lancashireahjolla. Viimeksi mainittu takomismenetelmä valittiin, ja vuonna 1866 Kirjakkalan uudessa tiilisessä vasarapajassa oli toiminnassa kolme lancashire-sulainahjoa, yksi takoahjo, yksi sulainvasara ja kaksi takovasaraa. Niin uusia ahjoja kuin muitakin ruukkilaitteita varten saatiin uusia lupia lähivuosina. Lupa valssilaitokseen lancashire-sulaimien valssausta varten myönnettiin 1875. Uuteen valssilaitosrakennukseen asennettiin yhdellä tuoliparilla varustettu valssi ja höyryvasara (15 hv). Kaksi vuotta myöhemmin valssilaitoksen laitteistoa täydennettiin takovasaralla ja ahjolla sulaimien takomista varten. Myös hienovalssilaitoksen perustamista Kirjakkalaan Teijon ruukkiyhtiö suunnitteli. Tämä suunnitelma jäi kuitenkin toteuttamatta.

Vuoden 1879 alussa Kirjakkalan ruukilla oli toiminnassa ainakin viisi lancashireahjoa, höyryvasara, kolme kankirautavasaraa, kaksi nippuvasaraa, yksi naulavasara ja valssilaitos. Höyryvasaraa Arbogan konepajan valmistamine voimanlähteineen lukuunottamatta kaikkia muita laitteita käyttivät vesiturbiinit. Seuraavana vuonna Kirjakkalan lancashireahjoit kuitenkin muutettiin francecomtéahjoiksi. Pääsyyinä oli työvoiman säästö; lancashirekauden 39 työntekijöstä voitiin karsia hieman yli puolet (uudistuksen jälkeen enää 18).

1# Kirjakkalan ruukin tuotanto oli suurimmillaan 1870-luvulla. Kankirautaa ja sulaimia valmistettiin 1870-79 keskimäärin 6205 kippunna vuosittain. Vuippuvuotena 1875 taottiin peräti 9526 kippunna. Francecomtétaontaan siirtymisen jälkeen vuosituotanto oli 1880-84 kuitenkin enää vain noin 2242 kippunna vuosittain. Ruukin manufaktuuripaja valmisti 1870-luvulla vuosittain noin 200 kippunna nauvoja ja 300 kippunna takeita (mm. sirppejä, viikatteita, kiviporia, kirveitä, hevosenkenkiä, lapioida, saranoita).

Teijon ruukkiyhtiön tosiasialliseksi johtajaksi ja myös pääosakkaaksi tuli 1890-luvulla ruotsalainen ruukinjohtaja Per August Carlborg. Hän oli Teijon ja Kirjakkalan viimeinen "vanhanaikainen" ruukinpatruuna. Kirjakkalassa tehostettiin nyt maataloustyökalujen, mm. aurojen valmistamista. Vielä 1897 ruukille laitettiin uusi hitsausuuni (tyyppiä Ekman). Kirjakkalan kannattavuus oli 1900-luvun alussa niin huono, että koko ruukin sulkemista harkittiin vakavasti. Uudet tuotantoartikkelit

(mm. puhelin- ja Tennätinjohtokoukut) paransivat tulevaisuudennäkymiä kuitenkin merkittävästi. 1900-luvun alkuvuosina vuonna 1889 muodostettu uusi "Teijon Tehtaat Oy" onnistui myymään Kirjakkalan ruukin valmistamia hyvälaatuisia sulaimia Yhdysvaltoihin. Myös Kirjakkalan mustatakeita vietiin merkittäviä määriä Suomenlahden eteläpuolelle. Vuonna 1904 Kirjakkalaanperustettiin myös nappitehdas, joka vuokrattiin ruotsalaiselle yhtiölle.

Niin Kirjakkalan kankiraudantaonta kuin Teijon ruukin masuuninkin toiminta lopetettiin kannattamattomina vuoden 1908 lopulla. Kirjakkalan kankirautavasarat ja ahjot purettiin pian ja niiden tilalle asennettiin uudet koneet mm. viikatteiden mutta myös muiden mustatakeiden valmistamiseksi. Vuonna 1909 Kirjakkalassa oli jo toiminnassa viisi uutta jousivasaraa ja kaksi nippuvasaraa 50 hv turbiinin käyttämänä. Nappitehdas sai edelleen voimansa vanhanaikaisista vesirattaista.

II maailmansodan jälkeen teollinen toiminta Kirjakkalassa vähitellen lopetettiin. Nappitehdas jatkaa yhä toimintaansa Teijossa mutta Kirjakkalan vasarapajasta on vain vähäisiä raunioita jäljellä.

SUOMEN RAKENNUSKULTTUURIN YLEISLUETTELO		MUSEOVIRASTO
VALTION RAKENNUKSET (as. 480/85)		
Lääni: Turun ja Porin	Kunta: Perniö	
Kohde: Kirjakkalan ruukinalue	Teijon retkeilyalue	
Osoite: Perniö		
Haltija: Metsähallitus	Korjaushuoltaja: MH	
Kiinteistörekisteritunnus: Kirjakkala 1:136		
Peruskartan nro/koordinaatit: 2021 07		
Rakennushallituksen rakennusluettelon nro:586:018		
Suojelumääräys:		
<i>Luonnos</i>		

Suojellaan

vuonna 1680-luvulla toimintansa aloittaneen Kirjakkalan entinen ruukinalue ja siinä sijaitsevat teolliseen toimintaan liittyneet patorakennelmat, teollisuusarkeologiset jätteet ja osa rakennuksista. Alue on vuodesta 1991 ollut metsähallituksen Teijon retkeilyalue.

Vuonna 1794 turkulainen teollisuusmies Joseph Bremer osti Teijon ja Kirjakkalan ruukit. Hänen toimestaan Kirjakkalaan rakennettiin uusi kivinen vasarapaja.

1800-luvulla Kirjakkalan kankirauta oli tärkeä raaka-aine erityisesti Teijon manufaktuuripajalle. Ruukin monet erilaiset tuotteet myytiin pääasiassa kotimaahan, mutta myös Riikaan ja Tallinnaan.

Bremer-suvun hallussa ollut ruukki myytiin vasta perustetulle Tykö (Teijo) Bruksbolagille vuonna 18xx, jolloin Teijon takkiraudan jalostus siirrettiin Kirjakkalaan ja ruukista tuli nopeasti yksi Suomen suurimmista kankiraudan tuottajista. Vuoden 1879 alussa Kirjakkalan ruukilla oli toiminnassa ainakin viisi lancashireahjoa, höyryvasara, kolme kankirautavasaraa, kaksi nippuvasaraa, yksi naulavasara ja valssilaitos. Ruukin tuotanto oli suurimmillaan 1870-luvulla.

Kirjakkalan kankiraudantaonta lopetettiin kannattamattomana vuoden 1908 lopulla. Kankirautavasaroiden ja ahjojen tilalle asennettiin uudet koneet. II maailmansodan jälkeen teollinen toiminta lopetettiin vähitellen.

Kirjakkalasta on purettu kaikki teollisuusrakennukset ja useimmat työväenasunnoista.

Vesivoimansa ruukki on saanut pienestä joesta, joka laskee Hamarijärvestä Kirjakkalanselälle. Kosken putouskorkeus on suuri mutta sen vesivoima on vähäinen. Ruukinpaikalta meren rannalla olevalle, slagilla pengerretylle laituripaikalle johtaa lähes viivasuora maantie.

Vähäisen vesivoiman vuoksi ruukin pato Hamarijärven rannalla on tavallista komeampi. Harmaakivisessä, noin 50 metriä pitkässä, kuusi metriä paksussa padossa on vain yksi aukko, josta ruukkitoiminnan loppuvaiheessa on tehdaslaitoksille johtanut puuputki. Tämän putken mutta myös kivettyjen voimakavien raunioita on padon alapuolella.

00x/S Entinen ruukinkartano, puinen kaksikerroksinen rakennus villiintyneen, suuria jalopuita kasvavan puiston keskellä, kosken yläpuolella. Tarkka rakennusvuosi ei ole tiedossa, todennäköisesti viime vuosisadan keskivaiheilla.

00x/S Kosken vastakkaisella rannalla on suurehko yksikerroksinen punamullattu hirsirakennus, jonka mainitaan olevan vanhempi päärakennus 1700-luvulta. Viime vuosisadan keskivaiheilla laaditussa kartassa rakennusta kutsutaan konttoriksi. Sen päädyssä on toiminut myös kauppa.

00x/S Joen eteläpuolella, padon alapuolella olevaan rakennusryhmään kuuluu konttorirakennuksen lisäksi puinen työväenasunto sekä tiiliset viljamakasiini ja navetta.

Varsinainen ruukinkatu pienine työväenasuntoineen on ollut joen pohjoispuolella. Yhtä edelleen asuttua mökkiä lukuunottamatta kalliorinteellä sijainneista asunnoista on jäljellä vain kivijalkoja pienten kasvimaatilkkujen keskellä.

11.12.92/SJ

SUOMEN RAKENNUSKULTTUURIN YLEISLUETTELO

MUSEOVIRASTO

ALUEINVENTOINTILOMAK :

1. Lääni	Oulu	3. Alue
2. Kunta	Paltamo	Kiveksen harkkohenkki
4. Kylä/Kaupunginosa	Kiveskylä	5. Omistaja(t)

6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIA RAKENNUSTEN KUVAUS JA HISTORIA

Kiveksen harkkohenkki on sijainnut Kivesjärvestä Oulujärveen laskevan Varisjoen ylimmässä koskessa, sen pohjoisrannalla. Joki on suhteellisen vähävetinen mutta vuolas. Manamansaloon johtava paikallistie (silta ja siltapenger 1968) ylittää kosken aivan hytinpaikan yläpuolelta.

Koskessa on viimeksi toiminut Hakasuon mylly ja saha. Osittain hirsinen, osittain lautainen myllyrakennus on ilmeisesti 1900-luvun alusta. Myllyrakennus on suhteellisen hyvässä kunnossa, sen sijaan siihen liittyvä saha on osittain romahdannut. Myllypato on ollut betonipilarirakenteinen, vain pilarit ovat enää jäljellä. Myllyn pohjoispuolella on hirsinen asuinrakennus, joka ilmeisesti on toiminut mylläriin asuntona. Harkkohenkistä muistuttavat vain suurehkot kuonakasat myllyn pohjois- ja koillispuolella sekä myllypadon kupeessa. Tien länsipuolella on sysiä laajalla alueella noin metrin paksuisena kerroksena. Joen rannalla kerrotaan olevan myös malmikasoja. Myllyn vieressä olevien kahden liiterin välillä on epämääräinen kumpu joka on saattanut liittyä harkkohenkkiin. Sen lähellä on epämääräisiä jälkiä vanhoista voimakanavista tms. Kosken etelärannalla ei näy rakenteiden jälkiä. Sen sijaan siellä on kivi johon on hakattu vuosiluku 1899. Varisjoki on koko matkaltaan perattu uittoa varten. Hirsiset johtimet ja rautojen kivipengerrykset ovat poikkeuksellisen näyttäviä.

Noin kilometri joen alajuoksulle päin Hotellinkoski -nimisessä paikassa on jälkiä Varisjoen keskeneräisestä masuunista. Kosken etelärannalla erottuu ainakin padonraunio, kivikasa (osin lohkokiveä), joka todennäköisesti on ollut aloitettu masuuni, kivijalkaa ja kaivontapainen rakennelma. Varislahden rannalla olevan Hannilan talon vanhempi päärakennus on vuonna 1893 siirretty lyhennettynä Hotellinkoskelta nykyiselle paikalleen.

7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET

8. SÄILYMEDELLETTYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)

9. LUETTELOINTIPERUSTE

10. Rakennushistoriallinen
11. Historiallinen
12. Maisemallinen

ALUEEN NUMERO

ALUE

KUNTA

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

PK 3432 08

14. VALOKUVAT

Neg. RHO 50668-74

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)

Laine III, sivu 143-, 125.
Entinen Oulujoki (1954)
- Kainuun kulttuurihistorialliset suoje-
lu-kohteet (1973)

16. LIITTEET

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys

Erkki Härö 11/1981

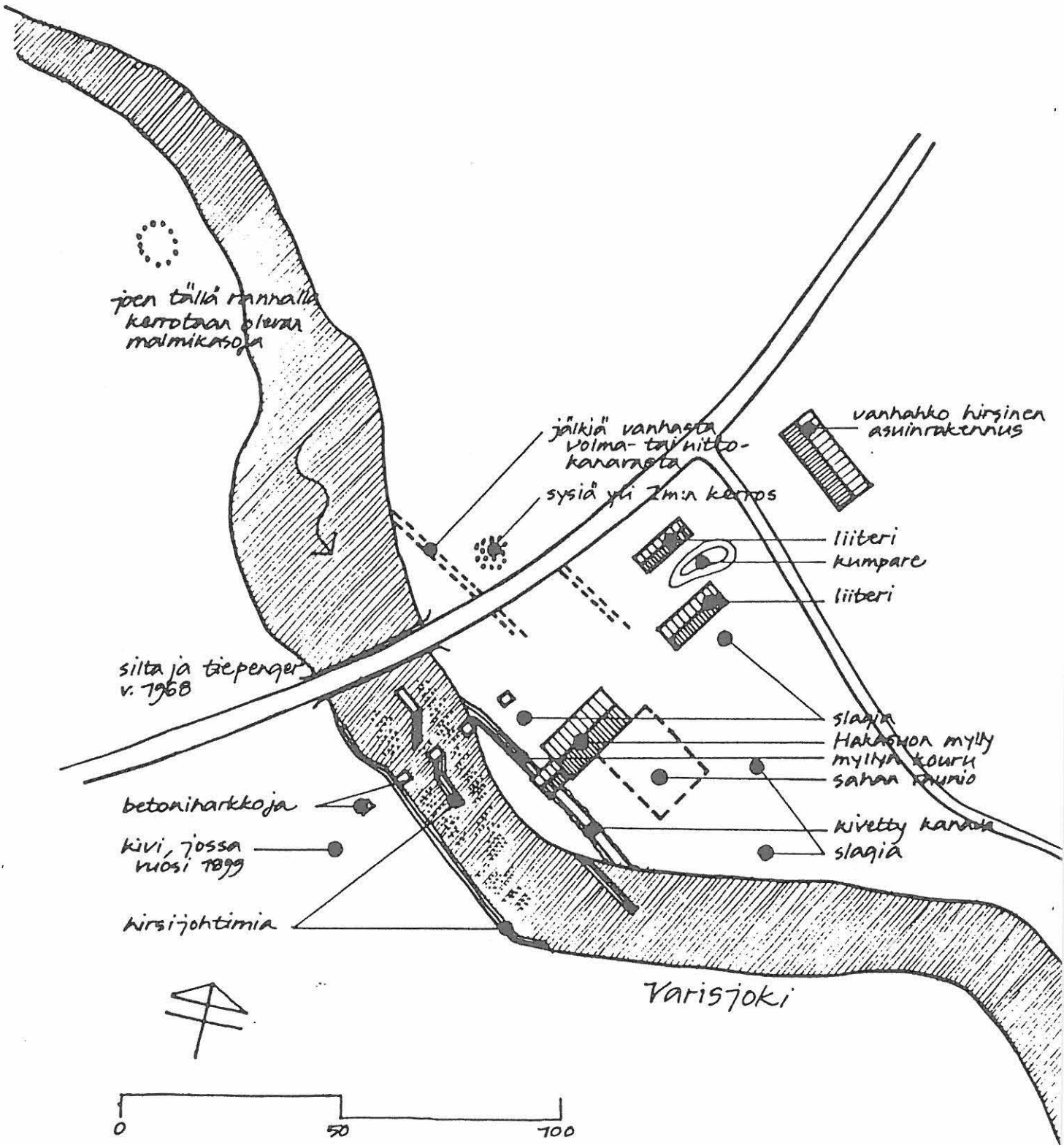
17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

KIVEKSEN HARKKOHYTTI, WARISJOEN MASUUNI

Kiveksen harkkoyhtin perusti Myllyrannan ruukin omistaja, Oulun läänin lääninkamreeri Carl Gustaf Bergbom Myllyrannan apuhytiksi vuonna 1852. Piirustukset kaksipiippuista harkkoyhtyä varten laati vuorimekaanikko Ahlström ja yhtin rakensi kesällä 1848 rakennusmestari Strömberg. Harkkoyhtti tehtiin huolella ja kustannuksia säästämättä. Kamreeri Bergbom sai kuvernööriltä v. 1852 luvan rakentaa joen alajuoksulle toisenkin harkkoyhtin ja vasarapajan ahjoineen. Niitä ei kuitenkaan toteutettu.

Kivesjärven malmista tehty rauta oli hyvälaatuista ja vapaata kylmähauraudesta.

Vuonna 1859 ryhtyi Myllyrannan ruukin haltuunsa saanut uusi yhtiö "Myllyrannan Pietarilainen Rautatehdas- ja sahaosakeyhtiö" rakentamaan masuunia Kiveksen harkkoyhtin alapuolelle, saman kosken rannalle, johon edellä mainittu vasarapaja oli suunniteltu. Senaatti hyväksyi 1859 uuden laitoksen nimeksi Varisjoen masuuni. Kesällä 1859 masuunia oli jo muurattu hakatuista kivistä neljän jalan korkeudelle ja rakennettu työväenrakennuksia. Varisjoen masuuni ei kuitenkaan koskaan valmistunut. Vuonna 1861 rakennustyöt keskeytyivät ja 1863 varkaiden kerrotaan irroittaneen siderautoja yli 3 m korkuisesta masuuninalusta. Kiveksen harkkoyhtti oli hävitetty jo 1859.

SUOMEN RAKENNUSKULTTUURIN YLEISLUETTELO

MUSEOVIRASTO

ALUEINVENTOINTILOMAKE

1. Lääni	Kuopion	3. Alue
2. Kunta	Pielavesi	Korkeakosken harkkohohtti
4. Kylä/Kaupunginosa	Laukkala	5. Omistaja(t)
		mv. Kekkonen

6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIA RAKENNUSTEN KUVAUS JA HISTORIA

Korkeakosken harkkohohtin rauniot ovat Koivujoessa olevan vuolaan ja putouskorkeudeltaan suuren kosken (Korkeakosken) rannalla. Saarelasta Laukkalaan johtava paikallistie 5613 ylittää joen kosken alkukohdassa, vanhassa patopaikassa. Padon kerrotaan olleen muuraamalla tehdyn (?). Paikkaa kutsutaan edelleen Ruukiksi ja kosken alapuolella olevaa lampea Ruukinlammeksi.

Kosken länsirannalla on kahden kivistä ladotun voimakanavan rauniot. Niistä suuremmassa, lähempänä koskea olevassa kerrotaan vielä 1920-luvulla olleen suuren vesipyörän jäännökset. Voimakanavien alkupäässä, lähellä patopaikkaa erottuu vasarapajan kivijalkaa. Rakennuksessa kerrotaan toimineen viimeksi mylly, kunnes se paloi vuonna 1914. Kivijalan sisäpuolella on myllynkiven kappaleet. Pienemmän voimakanavan kerrotaan viimeksi käyttäneen pärehöylää. Samalla puolella koskea lähellä lammen rantaa on epämääräisesti erottuvien voimakanavien välissä matala kivikasa. Slagia ei ole selvissä kasoissa vaan sitä on siellä täällä kosken molemmilla rannoilla sen alajuoksulla. Itärannalla ei ole selviä jälkiä rakenteista.

Ruukinlammen rannalla koskesta länteen on kasa järvimalmia ja sen lähellä runsaasti sysiä sisältävä kumpu. Lähimetsissä kerrotaan olevan lisäksi ainakin kaksi avaamontonta sysimiilua.

Ruukin päärakennus on ollut nykyisen Koskelan päärakennuksen ja maantien välissä. Pohjaltaan karkeasti arvioiden 16 x 18 m suuruinen rakennus paloi vuonna 1914. Siitä länteen joen rannalla on ollut suuri hirsinen varastorakennus. Joen länsirannalla on tyhjillään rapistumassa vuoden 1914 jälkeen tehty Koskelan päärakennus.

Läheisillä soilla kerrotaan erottuvan vanhan ruukilta Ouluun johtaneen tien jälkiä. Ruukinpaikalta löytynyttä suurta harkkoa säilytetään Pielaveden museossa. Koskessa on myös vanha uittoränni.

7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET

8. SÄILYMISEDELLYTYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)

Ei välitöntä uhkaa, pienvoimala paikalle kuitenkin mahdollinen.

9. LUETTELOINTIPERUSTE

10. Rakennus-historiallinen	☐
11. Historiallinen	☒
12. Maisemallinen	☐

ALUEEN NUMERO

ALUE

KUNTA

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

PK 3314 06

14. VALOKUVAT

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)

Laine III, sivu 113
Kymi Oy:n hallussa mahdollisesti vanhoja valokuvia koskesta.

16. LIITTEET

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

Koskelan isäntä mv. Kekkonen

Erkki Härö 10/1980.

KORKEAKOSKEN (KORKIAKOSKEN) HARKKOHYTTI

Joulukuussa 1839 myönsi Kuopion läänin kuvernööri ruukinkirjanpitäjä Fredrik Paldanille poikineen luvan "puhalluslaitoksen ja sulatushytin" perustamiseen Laukkalan kylän Korkeakosken rannalle. Alue oli vanhaan tunnettua raudanvalmistusseutua, jolta tunnetaan useita talonpoikaisten harkkoyhtien pohjia. Harkkoyhti valmistui 1841. Sen piippu oli tulenkestävistä tiilistä, mutta ulkomuurina oli monta hirsikerrosta ja niiden päällä huonoa harmaata kiveä. Piipun korkeus oli noin 2,4 m ja panosaukon läpimitta oli hieman alle puoli metriä. Hytin kanssa saman katon alla oli 5 leiviskää painava vasara ja yksi ahjo. Pato oli laudoista. Koko harkkoyhti oli kehnosti rakennettu ja jo muutaman vuoden kuluttua käyttökelvottomassa kunnossa. Myös Korkeakosken valmistama rauta oli niin huonoa että se kelpasi vain rekirautoiksi.

Vuonna 1849 laaditusta kartasta päätellen ruukki oli ennen tätä vuotta rakennettu uudelleen. Kankivasarapaja ja harkkoyhti olivat nyt kumpikin omassa rakennuksessaan kosken länsirannalla, vasarapaja ylempänä. Kumpaakin varten oli oma pato vesiränneineen. Ylemmästä padosta johti vesiränni myös kosken itärannalla olevaan myllyyn. Hiilihuone oli aluksi kosken alapuolella, mutta näyttää myöhemmin siirretyn kankivasarapajan yläpuolelle.

Vuonna 1851 oululaiset kauppiaat Johan Abraham Fellman ja Esaias Fellman saivat ruukin haltuunsa. Vuonna 1852 sekä hytti että vasarapaja rakennettiin jälleen uudestaan. Kankivasara painoi nyt 20 leiviskää ja vasarapajassa oli kaksi ahjoa. Hytti rakennettiin kaksipiippuiseksi ja sen korkeudeksi tuli noin kolme metriä.

Korkeakosken harkkoyhtissä sulatettiin Pielavedestä, Nilakasta, Sulka-vasta, Koivujärvestä ja Löytynjärvestä nostettua järvimalmia. Ruukkia lähinnä olevissa järvissä oli malmin kuitenkin vähän ja se oli huonolaatuista, joten malmin kuljetuskustannukset olivat suuret. Myös vedenpuute häiritsi ajoittain laitoksen toimintaa. Vuosina 1856-67 vasarapajassa valmistettiin keskimäärin 184 kippuntaa kankirautaa vuosittain. Ruukilla työskenteli tällöin kaksi harkonpuhaltajaa, kaksi seppää, yksi hiilirenkki, yksi aputyöläinen sekä hiilenpolttajia ja malminnostajia. Ruukin tuotteet kuljetettiin pääasiassa Ouluun ja Raahen.

J.A. Fellman kuoli jo vuonna 1863, mutta hänen perikuntansa omisti ruukin vielä lähes 20 vuotta. Vuonna 1868 kankirautapaja paloi, mutta rakennettiin heti uudelleen. Vuosina 1869-72 ruukki tuotti kuitenkin vain noin 60 kippuntaa kankirautaa vuosittain. Jälleen vuonna 1872 vasarapaja paloi. Joidenkin tietojen mukaan ruukki ei olisi enää tämän vuoden jälkeen toiminut. Kuitenkin kirjassa "Stämpelbok för Finlands smält-samt jern- och stålmanufakturverk" (1883) ilmoitetaan, että ruukki oli vuosina 1872-76 yhä valmistanut noin 13 kippuntaa kankirautaa vuosittain ja että ruukkia vuonna 1879 parhaillaan rakennettiin uudestaan.

Vuonna 1882 ruukin osti viipurilainen kauppahuone Paul Wahl & Co, jonka omistuksessa olivat myös Varkauden, Petäjäkosken ja Jyrkkäkosken ruukit. Tällöin harkkoyhtien toiminta lopullisesti lakkasi. Vanhassa kankivasarapajarakennuksessa oli mylly ja saha vuoteen 1914, jolloin rakennus paloi.

ALUEINVENTOINTILOMAKE

1. Lääni	Kuopion	3. Alue
2. Kunta	Kaavi	Kortteisten harkkoyhtiö
4. Kylä/Kaupunginosa	Kortteiskylä	5. Omistaja(t)

6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIEN RAKENNUSTEN KUVAUS JA HISTORIA

Kortteisten lähes jäljettömiin hävinnyt harkkoyhtiö on sijainnut Välijärven ja Kärjenjärven välisessä Ruukinkoskessa (vanha nimi Kiukookoski). Koski on suhteellisen vuolas ja kivinen. Sitä lienee jonkin verran perattu uittoa varten. Ainoa selvä jäännös ruukkitoiminnasta tällä paikalla on lohkokivistä ladottu padon raunio. Pato-paikan yli johtaa nyt kävelysilta. Padon alapuolella joen itäran-nalla on hyvin epäselviä jäännöksiä kivisestä voimakanaavasta ja vähän slagia. Joen länsiranta on myös tasainen, mutta mitään sel-viä rakenteita ei ollut havaittavissa.

Joen länsirannalla oleva pientila (kesäasuntona) on ehkä tämän vuosisadan alusta. Talonpaikka on todennäköisesti kuitenkin van-hempi.

ALUEEN NUMERO

ALUE

7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET

8. SÄILYMISEDELLYTYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)

Ei Pohjois-Savon seutukaavaliiton luettelossa

9. LUETTELOINTIPERUSTE

10. Rakennus- historiallinen	☐
11. Historiallinen	☒
12. Maisemallinen	☐

KUNTA

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

PK 4311 05

14. VALOKUVAT

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)

Laine III, sivu 94

16. LIITTEET

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys

Erkki Härö 10/1980

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

KORTTEISTEN HARKKOHYTTI

Kortteisten lyhytikäisen ja pienen harkkohytin peristivat Liperin tuomiokunnan tuomari Johan Hällström ja varatuomari Bengt Olof Sirelius, samat miehet jotka olivat pääosakkaina perustamassa myös Pankkosken harkkohyttiä. Ruukki rakennettiin ilmeisesti vuonna 1823, mutta toimintaprivilegion ja oikeuden vuosittain takoa 75 kippuntaa kankirautaa se sai vasta 1829.

Harkkouuni rakennettiin 193 cm korkeaksi, sivun pituus oli noin 5,4 m. Panosaukon suuruus oli vain 40 cm. Hytin lisäksi ruukkiin kuului 127,5 kg (15 leiviskän) painoinen kankivasara ja yksi ahjo. Kosken rannalla oli lisäksi mylly. Harkkouunin ympärille oli rakennettu pieni raastupa. Ruukin käyttämä malmi nostettiin pääasiassa Kortteisen-, Vihta-, Kären- ja Saarijärivistä. Ruukin alkuvuosina saatiin päivittäin sulatetuksi kolme harkkoa, kukin painoltaan noin 102 kg. Vuosituotanto ei ylittänyt 50-60 kippuntaa. Ruukilla työskenteli harkkonpuhaltaja ja pari seppää sekä hiilirengiä. Kortteisten rauta myytiin etupäässä Liperin pitäjään.

Vuonna 1835 Kortteisten harkkohytin osittain osti, osittain vaihtoi tiiselleen Juantehtaan ruukinpatruuna A.W. Tigerstedt. Hän ilmeisesti toivoi saavansa Kortteisista hyvän apuruukin hiilenpuutteesta kärsivälle Juantehtaalle. Hyvin pian hänelle kuitenkin selvisi, että Kaavin talonpojat mieluummin käyttivät metsänsä kaskiviljelyyn ja tervanvalmistukseen kuin hiilenpolttoon. Myös veden- ja malminpuute häiritsi ajoittain ruukin toimintaa. Vielä vuonna 1840 hytti vasaroineen ja ahjoineen oli hyvässä kunnossa ja valmisti vuosittain noin 100 kippuntaa kankirautaa. Vuonna 1842 raudantaonta Kortteisissa lopetettiin ja harkot kuljetettiin Juantehtaalle jalostettaviksi. Vuonna 1845 ihmettelee vuorimekaanikko Ahlström Kortteisissa käytyään, että "niin kurjassa ja rappeutuneessa laitoksessa yhä puhalletaan harkkoja". Viimeistään vuoteen 1851 mennessä oli myös ruukin harkkouunin toiminta loppunut ja koko ruukki purettu. Juantehtaan uusi omistaja Anastasia Ponomarev suunnitteli vielä jonkin aikaa masuunin rakentamista Kortteisiin, mutta päätti kuitenkin lopulta anoa ruukin privilegion lakkauttamista. Senaatti hyväksyi anomuksen helmikuussa 1858.

ALUEINVENTOINTILOMAKE

1. Lääni	Turun ja Porin	3. Alue	Kosken ruukki
2. Kunta	Perniö	5. Omistaja(t)	Jacob von Julin
4. Kylä/Kaupunginosa	Koski		

6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIA RAKENNUSTEN KUVAUS JA HISTORIA

Vrt. liite

ALUEEN NUMERO

ALUE

7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET

8. SÄILYMEDELLYTYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)

Huonokuntoinen hiilihuone tulisi säilyttää lajinsa ainoana puisena edustajana Suomessa.

9. LUETTELOINTIPERUSTE

10. Rakennus-historiallinen	☒
11. Historiallinen	☒
12. Maisemallinen	☐

KUNTA

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

PK 2014 03

14. VALOKUVAT

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)

Nikander: Fiskars Bruks historia

Laine

Hultin

Herrgårdar i Finland (1926)

Kartanot ja suurtilat II (1941)

Koskis bruk 1679-1979 (1981)

Palovakuutus valtionarkistossa (Tarmo), kans.379

16. LIITTEET

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys

Erkki Härö 9/82

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

agr. Mariana von Limburg-Stirum

KOSKEN RUUKKI (KOSKIS BRUK)

Vuonna 1679 sai Utön kaivosten vuokraaja, rahapajan johtaja ja vuorikollegion asessori Daniel Faxell (aateloituna Cronmarck) privilegion kahden masuunin ja neljän kankirautavasaran perustamiseen Kosken kruununratsutilan maalle. Faxellin taloudellinen tila oli kuitenkin alusta alkaen horjuva ja suunnitelluista laitteista otettiin käyttöön vain masuuni ja kaksi kankirautavasaraa. Kumpaakin vasaraa varten oli kaksi ahjoa. Ruukki rakennettiin Koskenjoen itärannalle, Tenholan kunnan alueelle. Myös toinen privilegion sallimista masuuneista rakennettiin Koskelta noin 5 km merellepäin Barkarböleen. Sen paikka alavalla maalla oli kuitenkin huonosti valittu ja masuunin alaosaan tulviva vesi esti kokonaan masuunin käyttöönoton. Ehkä osittain tätä epäonnistunutta masuunia korvaamaan Faxell rakennutti 1688 Taalin masuunin Kemiön saarelle meren rannalle. Vuonna 1686 Koskelle rakennettiin myös nippuvasara kolme ahjoineen.

Pahoin velkaantunut Faxell oli vihdoinkin vuonna 1693 lopullisesti pakotettu luovuttamaan ruukkinsa velkojilleen, Karlstadin piispan Erland Bromanin perillisille. Ruukki oli jo tällöin pahoin rappiolla ja huonosti hoidettu. Vaikka vesivoimaa oli runsaasti, oli ruukin toimintaa sen perustamisesta lähtien haitannut hiilenpuute. Siitä johtuen masuuni oli esimerkiksi vuonna 1690 ollut toiminnassa vain 32 vuorokautta. Myös raaka-aineiden ja tuotteiden kuljetus 20 km päähän rannikolle Hakkalan lastauspaikalle oli hankalaa ja kallista. Viimeinen puhallus Kosken masuunilla tehtiin 1697, ja vuonna 1701 se hävitettiin. Kankirautapaja oli kuitenkin toiminnassa aina venäläismiehitykseen saakka 1713. Ruukilla valmistettiin mm. tykkilavetteja maan linnoituksiin. Tarvittava takkirauta tuotiin osittain Taalin masuunilta, osittain Ruotsista. Ruukinmiljöötä 1600-luvun lopulla kuvaa vuonna 1698 laadittu tiluskartta. Ruukin päärakennus ja vuonna 1686 rakennettu kirkko olivat jo silloin jokseenkin samalla paikalla kuin nykyisetkin rakennukset. Masuuni, kankivasarapaja ja nippuvasarapaja olivat erillisinä rakennuksina Kosken itärannalla, vastapäätä myllyä ja sahaa.

Isonvihan jälkeen Kosken ruukki oli pahoin rappiolla. Vasarapaja molempine kankivasaroineen ja nippuvasaroineen rakennettiin uudelleen kuitenkin jo 1723, ja Koski oli ensimmäinen sodan jälkeen toimintansa aloittanut ruukki Suomessa. Bromanin perilliset olivat myyneet Taalin masuunin 1723, joten vasarapajoissa käytetty takkirauta tuotiin aluksi kokonaan Ruotsista. Vuonna 1731 rakennettiin kuitenkin Tenholaan Kullan masuuni, jonka takkirauta taottiin kokonaan Kosken ruukilla.

Vuonna 1731 Kosken ruukin ja Kullan masuunin osti Utön kaivosten vuokraaja Carl Adam Wefverstedt. Hän rakennutti ensi töikseen nykyisen komean ruukinkartanon ja kymmenkunta työväenasuntoa Ruotsista palkatuille seipille ja hiilenpolttajille. Hänen aikanaan ruukin kankiraudan tuotanto kaksinkertaistui.

Molemmat ruukit vaihtoivat jälleen omistajaa 1737. Ostajana oli nyt skotlantilaissyntyinen John Montgomerie, Fiskarsin ja Antskogin sekä ruotsalaisten Ortalan ja Schebon ruukkien omistaja. Vuonna 1752 hänen täytyi kuitenkin luovuttaa suomalaiset ruukkinsa päävelkojilleen, tukholmalaisille kauppiaille Charles ja William Tottielle. Kolme vuotta myöhemmin ne joutuivat kauppaneuvos Robert Finlayn ja ratsumestari John

Jenningsin omistukseen. Finlay ja Jennings olivat tunnettuja ruukki-keinottelijoita, jotka Ruotsissa omistivat mm. suuret Forsmarckin, Gimon, Ortalan ja Schebon ruukit kymmenkunnan pienemmän ruukin ohella. Myöhemmin myös Oravaisten, Kimon, Orisbergin ja Männäisten ruukit Suomessa tulivat heidän omistukseensa. Vuodesta 1762 alkaen Finlay omisti yksin suomalaiset ruukit.

Kullan masuunin toiminta lopetettiin 1754, jonka jälkeen Kosken takkirauta tuotiin Fiskarsin masuunilta. Ruukin vuosittainen taontaoikeus nostettiin vuonna 1756 aikaisemmasta 900 kippunnasta 1500:ksi. Kymmenen vuotta myöhemmin Koski sai toisena suomalaisena ruukkina luvan ostaa neljänneksen takkiraudantarpeestaan Noran, Lindenin ja Vesterbergin vuorikunnista Ruotsista. Finlayn aikana Koskella kokeiltiin myös valloonta, mutta tulokset eivät olleet tyydyttäviä. Ruukin nippuvasaralaitos paloi 1763 eikä sitä enää rakennettu uudestaan.

Finlay oli viimein 1771 pakotettu tekemään vararikon, ja v. 1778 hänen ruukkinsa joutuivat amsterdamilaiselle Jean ja Carl Hasselgrenin kauppahuoneelle. Viisi vuotta myöhemmin ruukkien omistajaksi tuli tukholmalainen tukkukauppias ja ruukinomistaja Bengt Magnus Björkman. Hänen aikanaan Kosken (samoin kuin Fiskarsin ja Antskogin) ruukin historiassa alkaa uusi erikoinen vaihe. Jo vuonna 1757 oli Orijärven ratsutilan mailta Kiskosta löytynyt kuparimalmia, jota seuraavana vuonna ryhdyttiin louhimaan. 1780-luvun alussa Björkman sai kaivoksen koko osakannan haltuunsa. Vuonna 1798 Koskelle rakennettiin sulatusuuni kuparimalmia varten, rouhinlaitos, pasutushuone sekä raakakupari- ja kasarrusuunit. Sensijaan Kosken kankivasaroista toinen, mukanaan 900 kippunnan taontaoikeus, siirrettiin Björkmanin Ruotsissa omistamalle Grönsinkan ruukille. Myös toisen vasaran toiminta lakkautettiin. Kuparimalmia jalostettiin ja sulatettiin myös samalle omistajalle kuuluneissa Kärkelän, Fiskarsin ja Antskogin ruukeissa.

Vuonna 1822 Bengt Magnus Björkmanin poika Ludvig Björkman oli pakotettu myymään ruukkinsa ja kaivoksensa turkulaiselle John Jakob Julinille. Orijärven kuparimalmin sulatus ja jalostus jatkui Koskella, Antskogissa ja Fiskarsissa aluksi samaan tapaan kuin Björkmanin aikana. 1820-luvun alussa Orijärven kaivos alkoi kuitenkin ehtyä ja kuparin tuotto väheni vähitellen. Kosken kuparihyttillä työskenteli 1830-luvun alussa kymmenen ammattityöläistä ja joitain apurenkejä. Kuparimalmin kuljetus Orijärven kaivokselta Koskelle helpottui suuresti kun Julin v. 1826 rakennutti Koskenjokeen sulun (Suomen toinen sulku).

Vuonna 1834 laaditussa palovakuutuksessa kuvataan kuparihyttiä seuraavasti: hyttirakennus oli 38 m pitkä, 14 m leveä ja 9 m korkea, vuonna 1800 valmistunut lautarakennus. Rakennuksessa oli kuparimalmin sulatusuuni ja raakakupariuuni. Palkeita oli neljä ja vesirattaita 3. Malminrouhinvasaroita oli yksi. Jokea myöten voitiin proomuilla kulkea aivan hytin viereen. Hytin vieressä oli hiilihuone. Kaivostarkastaja Fr. Tengström kuvaa myös Kosken laitoksia kertomuksessaan vuodelta 1828. Malmin sulatusuunit muistuttivat hänen mukaansa pienoismasuuneja, joiden korkeus oli noin 4,5 m. Pesän sisäosa oli Orijärven vuolukivestä ja rinta tiilestä (rinta oli puhkaistava 2 viikon välein sinkkisälvän poistamiseksi uunin sisäseinistä). Uuniin pantiin vuorotellen rouhittua malmia ja hiiliä, sulattimena käytettiin kalkkia ja raakakupariuunaa. Puhallus kesti noin 100-150 vuorokautta. Tuloksena saatiin "kuparikiveä" (skärsten), joka pasutettiin 7-9 kertaa rikin poistamiseksi. Sen jälkeen kupari sulatettiin uudelleen raakakupariuunissa ja valettiin harkoiksi. Kosken harkot jalostettiin Fiskarsissa.

Vuoden 1834 palovakuutuksessa kerrotaan myös, että joen toisella rannalla oli jo puolivalmis masuuni ja pasutusuuni raudan sulattamiseksi. Molemmat valmistuivat samana vuonna ja samalla kuparin valmistus Koskella lähitellen lakkasi kokonaan. Raakakupariuuni oli viimeisen kerran toiminnassa 1848, pasutushuone 1851 ja raakamalmi uuni 1853. Viimeistään 1867 kaikki kuparinvalmistuslaitteet oli hävitetty ja samana vuonna senaatti myös lakkautti ruukin kupariprivilegion.

Suunnitelman Kosken uutta masuunia ja pasutusuunia varten laati Falunin ylimasuunimestari Starbäck. Tiilisen masuunin korkeudeksi tuli noin 9 m ja siinä oli Julinin toivomuksesta kaksi hormirintaa. Rakentamista valvoi ylimasuunimestari Gustaf Laurell, ja masuuni valmistui 1834. Neliöön muuratun masuunin kulmissa oli (ainakin jo 1858) pylväätkannattamassa tiilikatoksella varustettua masuuninparvea. Masuunin puhalluksesta huolehti aluksi joen toisella puolella olleen kuparisulaton puhalluslaite. Se osoittautui kuitenkin liian heikoksi ja vuonna 1838 se korvattiin prof. Baggen piirustusten mukaan valmistetulla kolmisylinterisellä puhalluskoneella. Samoihin aikoihin asennettiin masuunin parvelle Fiskarsin konepajan valmistama lämminilmalaitte, ensimmäisiä maassamme. 1830-luvun lopulla rakennettiin myös rouhinlaitos, jossa oli kaksi valssia sekä koneellistettiin malminnosto masuuninparvelle. Vuonna 1841 Starbäckin suunnitteleman pasutusuunin rinnalle rakennettiin toinen, Schedinin tyyppinen pasutusuuni. Vuonna 1843 ruukille valmistui kupoliuuni pienten valutavaroiden valmistamiseksi. Vuonna 1846 masuunin piippu uusittiin (Höganäsin tulenkestävistä tiilistä) ja sitä korotettiin lähes kahdella metrillä. Samoihin aikoihin rakennettiin uusi, masuunikaasulla toimiva pasutusuuni. 1840-luvulla ruukille valmistui myös hiiliuuneja.

Uudessa masuunissa sulatettiin aluksi pelkästään Julinin omistamien Malmsbergin, Heinäsuon, Sillbölen, Lovisebergin, Charlottebergin, Aijalan, Marjaniemen ja Kolkonmäen kaivosten kotimaisia malmeja. Kuitenkin jo 1830-luvun loppupuolella Julinin omat kaivokset pystyivät tyydyttämään vain 2/3 masuunin malmintarpeesta. Puuttuva kolmannes ostettiin osittain muista suomalaisista kaivoksista (mm. Jussaröstä), mutta Koskella sulatettiin myös Karjalan kannakselta nostettua järvimalmia. Toimintansa alkuvuosina masuunin sulatustulokset olivat huonoja. Rauta oli punahaurasta ja sitä saatiin vähän (vuosina 1837-38 keskimäärin 1388 kippunutta vuodessa). Myös hiilenkulutus oli suuri. Puhalluskoneen ja lämminilmalaitteen asentaminen paransi kuitenkin sulatustuloksia ratkaisevasti. Vuosina 1840-52 masuunin tuotto oli keskimäärin noin 2700 kippunutta, kohoten vuonna 1851 jopa lähelle 5000 kippunutta. Vuonna 1847 puhalluskausi kesti jo 41 viikkoa. Takkirauta taottiin Fiskarsissa, mutta jonkin verran Kosken takkirautaa markkinoitiin 1840-luvulla myös Pietariin (mm. Nobel-yhtiölle).

John Julin kuoli 1853 ja putlaus- tai lancashirelaitoksen perustaminen Koskelle jäi vain haaveeksi. Vuonna 1866 tehdyssä perinnönjaossa Kosken ruukin sai John Julinin nuorin poika Albert von Julin. Hänen johdollaan ruukin takkiraudan tuotanto nousi huomattavasti (1868-84 keskimäärin 5474 kippunutta vuosittain). Vuodesta 1865 alkaen Koskella käytettiin yksinomaan ruotsalaista malmia. Vuonna 1890 ruukki kuitenkin paloi ja samalla lakkasi raudanvalmistus Koskella.

Vuonna 1869 oli kreivi C. Mannerheim perustanut ruukin joen länsirannalle kimröökitehtaan. Vuonna 1889 Albert von Julinin omistukseen tullut tehdas jatkoi toimintaansa vuoteen 1918. Teollista perinnettä Koskella jatkoi sen jälkeen vain saha ja vuonna 1909 rakennettu voimalaitos. 1800-luvun puolivälistä alkaen Koskesta sen sijaan oli kehittynyt huomattava maanviljelystila. Tämän vuosisadan alussa tilalla oli yli 200 lypsylehmää, 100 vasikkaa ja mullikkaa sekä 50 hevosta.

KOSKEN RUUKKI (liite)

Kosken ruukki on rakennettu Kiskonjoen rannalle joitain kilometrejä Kiskon Kirkkojärven alapuolelle. Joki on samalla sekä Uudenmaan ja Turun ja Porin läänin että Perniön ja Tenholan kuntien välinen raja. Kirkonjoen vesimäärä on suhteellisen suuri ja se on hyvin riittänyt ruukin tarpeisiin. Nyt vesivoimaa hyödyntää 1909 valmistunut, möhemmin uusittu voimalaitos. Noin kahden kilometrin päässä joen yläjuoksulla on John von Julinin rakennuttaman, 1826 valmistuneen kanavasulun hyvin säilyneet rauniot. Sulku mahdollisesti aikanaan malmin kuljetuksen pääasiassa vesitse Orijärven kuparikaivokselta ja myöhemmin myös mm. Aijalan rautakaivokselta.

Kosken ruukin asemakaava on osittain peräisin 1600-luvulta, mutta lopullisen asunsa se sai 1730-luvulla. Rakennusten sijoittelua hallitsee aksiaalisuus. Pääakselin muodostaa Perniöstä tuleva tie puuistutuksiin, ruukinkirkko, ruukinkartano siipirakennuksiin ja Pohjan kirkolle johtava tie siltoineen ja puuistutuksiin. Kirkko ja ruukinkartano ovat korkealla mäellä ja ovat kumpikin oman tiesuuntansa päätepisteinä. Pääakselia vastaan kohtisuoraan on toinen lyhyempi akseli, jonka varrella ovat vanhimmat säilyneet työväenasunnot. Näiden rakennusten vanhimmat osat ovat 1730-luvulta.

Ruukinkartanon rakennutti Carl Adam Wefverstedt 1731. Nykyisen ulkoasunsa rakennus sai 1924, kun se arkkitehti Jarl Ekelundin toimesta palautettiin "todennäköiseen" alkuperäiseen asuunsa. Tällöin mm. harjakatto muutettiin säterikatoksi, rakennusta korotettiin ja II kerroksen ikkunat suurennettiin. Päärakennuksen sisällä on säilynyt arvokasta kiinteää sisustusta, mm. kaakeliuuneja. Palovakuutuksessa vuodelta 1834 rakennus kuvataan yksikerroksiseksi, laudoitetuksi ja punamullatuksi. Siinä oli alunperin viisi huonetta ja eteinen, mutta myöhemmin rakennuksen toiseen päähän oli rakennettu keittiö, toiseen mm. ruoka-aitta. Rakennuksen pituus oli noin 17 m, leveys 11 m ja korkeus 9 m. Ikkunat olivat kuusiruutuiset ja katto laudasta. Kaakeliuuneja oli neljä.

Ruukinkartanon siipirakennuksista pohjoinen on rungoltaan samanikäinen päärakennuksen kanssa, mutta myös se sai nykyasunsa 1920-luvun restauroinnissa. Eteläinen siipirakennus paloi 1850-luvulla, ja sen paikalle rakennettiin uusi konttorirakennus (nyk. asunto) 1906. Ruukin erikoinen kirkko siirrettiin aikaisemman, 1686 rakennetun kirkon paikalle 1786 Antskogin ruukilta. Antskogin kirkko oli rakennettu 1666. Siirron yhteydessä kirkko sai nykyisen taitekattonsa. Kirkon vieressä oleva kellotapuli on palovakuutuksen tietojen mukaan vuodelta 1760 ja se on siis kuulunut aikaisempaan kirkkoon. Kosken kirkon alttaritaulu ja saarnatuoli vuodelta 1694 ostettiin Forsmarkin ruukilta Ruotsista 1800. Kirkon lähellä alempana rinteellä on taitekattoinen, 1815 valmistunut entinen pappilarakennus. Palovakuutuksessa 1834 rakennuksessa kerrottiin olevan eteinen, neljä huonetta ja kolme vinttikamaria. Rakennuksen alla oli holvattu kellari; se oli punamullattu mutta vain nurkat ja itäpäät olivat vuoratut.

Kosken ruukin tärkeimmät teollisuusrakennukset ovat hävinneet lähes jäljettömiin. Joen itärannalla, nykyisen voimalaitoksen padon alapuolella, erottuu uudemman masuunin entisellä paikalla noin 2 m korkea kivipenger ja muita rakenteiden pohjia (mm. pasutuskuonin). Masuunikuonan määrä joen alajuoksulla on huomattavan suuri. Vanhemman, 1600-luvulla rakennetun masuunin paikkaa joen länsirannalla on mahdoton määrittellä ja se lieneekin peittyneet myöhempien kuonakerrosten alle. Joen keskellä padon alapuolella on saari, jolla on paksultti kuonaa muistona

joen länsirannalla olleesta kuparihyttistä, osittain mahdollisesti myös 1600-luvulla perustetusta vasarapajasta. Joen rannat saaren kohdalla ovat osittain kivetyt.

Kaksi erikoista metallinjalostukseen liittyvää rakennusta Koskella kuitenkin on säilynyt. Joen itärannalla lähellä siltaa on kaksi toisiinsa kiinni rakennettua slagitiilistä holvattua hiiliuunia. Ne on ilmeisesti rakennettu 1840-luvulla. Puretun masuunin lähellä on osittain säilyneenä varhopatsasrakenteinen pitkä hiilihuone. Rakennuksen lounaispää on purettu ja jäljelläoleva osakin on huonossa kunnossa. Palovakuutuksen mukaan hiilihuone tälle paikalle oli rakenteilla 1834. Alkuperäisen pituisena ja ikkunattomana rakennus näkyy 1880-luvulla otetussa valokuvassa.

Ruukinalueen muista rakennuksista tärkeimmät ovat yhdessä ryhmässä olevat karjatalousrakennukset ruukinkartanon alapuolella. Rakennuksista suuri komea navetta, sikala ja viljamakasiini tehtiin oman masuunin valmistamista slagitiilistä 1870-luvun loppuvuosina. Rakennusryhmää täydennettiin 1919 kalkkihiekkatiiliseillä tallilla ja samasta aineesta tehdyillä työkaluvarastolla (1922). Karjarakennusten luoteispuolella oleva nykyinen konttorirakennus on 1876 laaditussa kartassa merkitty kouluksi. Rakennukseen on myöhemmin lisätty poikkisiipi. Ruukinkadun työväenasuntojen lisäksi joen länsirannalla on kaksi asuinrakennusta ja itärannalla masuunipaikan takana mäellä useita asuinrakennuksia. Rakennukset esiintyvät 1876 laaditussa kartassa ja useimmat niistä lie-neekin rakennettu 1800-luvun puolivälin molemmin puolin.

Hieman ruukinpaikan alapuolella on 1909 valmistunut ja myöhemmin uusittu tiilinen voimalaitos puuputkineen. Ruukinalueen yhtenäisyyttä lisäävät monet puuistutukset ja ruukinkartanon mäkeä ympäröivä puisto.

Tiivistelmä palovakuutuksesta. Allmänna Brandstods-Bolaget i Finland. (Valtionarkisto).

Beskrifning af åbyggnaderne å undertecknads innehafwande Koskis Bruk beläget invid Koskis ström på Koskis rusthålls mark i Bjerno socken af Åbo län. Bruket är af undertecknad inköpt år 1822 i sammanhang med Fiskars Bruk. John Julin 1834.

Åbyggnaderne, hvilkas läge bilagde planteckning närmare upplyser, äro följande:

N:o 1 En kors kyrka, med särskildt 1760 byggd och stående klocktapel. Af furu timmer, brädfordrad så inom som utom, målad utanpå med rödfärg. Bestående af kyrka och en tillbyggd sacrestia af stock. Husets medelhöjd 17 alnar, längd 28 och bredd 28 alnar. Under spåntak. 14 st. fönsterlufte af 42 glasrutor, i bly, målade, 2 $\frac{7}{8}$ aln höga, 2 $\frac{1}{6}$ aln breda. 8 st. dito, 2 $\frac{1}{6}$ aln höga, 1 $\frac{7}{8}$ aln breda. 2 st. dito af 36 glas rutor i sacrestian. Predikstol med uppgångstrappa af bräder. En gammal altar tafla. En ljuskrona af messing med 12 armar.

Klockstabeln, uppförd af furu timmer och korsvirke. Målad med rödfärg den del af byggnaden som är byggd af timmer. Spåntak. 2 par dörrar och 4 par smärre luckor vid klockorne. 2 st metall klockor.

N:o 2 Prästgårds byggnaden. Af furu timmer, uppförd år 1815. Målad med rödfärg, brädfordrad å östra gaveln jemte knutarne. Bestående af förstuga, 4 rum och 3 vindskamrar. Husets medelhöjd 16, längd 26 $\frac{1}{2}$ och bredd 17 alnar. Under brädtak, stenfot med 1 hvalfd källare och källar swala. 10 st. fönsterlufte af 6 glas, 1 kitt. 4 dito af 4 glas. 2 dito af 4 glas, halfrunda. 250 alnar fotpaneling. 5 st kakelugnar af kakel, 1 st. af tegel, 1 större kökspis med bakugn.

N:o 3 Inspektorens bonings byggnad. Af furu timmer i äldre tider uppbyggd. En våning, bestående af förstuga och 5 boningsrum. Sedermera tillhoppa byggt kök med farstu på ena och matboda af stock och apartet (?) af bräder på andra ändan. Husets medelhöjd 15, längd 29, bredd 18 alnar. Brädfordrad, målad med rödfärg. Under brädtak. 2 hvalfda källare. 4 kakelugnar af kakel, 1 af tegel, 1 kökspis med stekugn. 9 st. fönsterlufte af 6 glas, 2 st. dito af 16 glas i köket. 175 alnar fotpaneling. 1 farstu qvist. 2 st. korstenar.

N:o 4 Sulu Hyttan. En trädbyggnad af korsvirke och bräder. 1 godt stånd, uppförd år 1800. Bestående af sulu hytta, 3ne tillbyggda hjulhus, waturännan invid huset och en bokare ställning. Har 1 sulu ugn och 1 råkoppar ugn. Husets medelhöjd 15 alnar, längd 64 och bredd 23 alnar. Under brädtak. 2ne simpla broar af bräder. 2 st. wattuhjul. 4 st. bäljor. 1 bokarställning med tillhörande wattuhjul med axel. Bokarhammaren icke försäkras. 2 st. skorstenar med sulu-ugnen och råkopparugnen.

Waturännan uti och invid sidan af huset. Den intill suluhuset löpande waturännan eller byggde canal hvaruti prämarne löpa icke till försäkring upptages.

N:o 5 Kolhus. En byggnad af korsvirke och kafvelvägg. Uppsatt år 1799. Medelhöjd 16, längd 130, bredd 28 alnar. Under brädtak. Inkörs bro förenad med bron inom huset.

Följande hus hvilka plankartan närmare upplyser anmäles icke till försäkring.

- A. Boningsbyggnad. Under brädtak.
- B.   "-
- C. Uthus, under torf & brädtak.
- D. Magazinsbyggnad (boda), under brädtak.
- E. Ladugårdsbyggnad (Fähus), under halmtak.
- F. Wedlider under brädtak.
- G. Boda, under brädtak.
- H. Svinhus,   "-
- I. Uthusbyggnad,   "-
- K. Fähus, under halmtak.
- L.   "-   "-
- M. Uthusbyggnad, under brädtak.
- N. Boningsbyggnad, under takvedstak.
- O. 4ra   "-   "- , under brädtak.
- P. 5 st mindre bodar,   "-
- Q. Magazins byggnaden,   "-
- R. Bonings   "-   "- ,   "-
- S. Fähus   "-
- T. 3 mindre byggnader,   "-
- U. Rosthus,   "-
- V.   "-   "-
- W. Boningsbyggnad,   "-
- X. Brännhus, under torftak.
- Y. Badstuga,   "-
- Z. Klensmedja, under brädtak.

På andra sidan af strömmen finnes ett påbörjat kolhus, till hälften färdigt, och en under byggnad warande jern masugn jemte rostugn. Masugnen torde till hösten 1843 blifva färdig. Mjölqvarn med tillhörande waturänna och sågqvarn med brädgård och brädhush.

SUOMEN RAKENNUSKULTTUURIN YLEISLUETTELO

MUSEOVIRASTO

ALUEINVENTOINTILOMAKE

1. Lääni	Keski-Suomen	3. Alue	Koskensaaren harkkoyhtiö
2. Kunta	Petäjävesi		
4. Kylä/Kaupunginosa	Koskensaari	5. Omistaja(t)	Koskensaari Oy

6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIA RAKENNUSTEN KUVAUS JA HISTORIA

Koskensaari kuuluu niihin harvoihin ruukkeihimme, joissa metalliteollisuutta on harjoitettu yhtäjaksoisesti ruukin perustamisesta nykypäiviin saakka. Ruukki sijaitsee Ala-Kintausjärvestä Huhtiaan laskevassa joessa olevan kaksihaaraisen kosken pohjoisemman haaran varrella. Koskessa on huomattava putouskorkeus ja sen vesimäärä lienee ollut riittävä, joskin 1940-luvulla valmistunut voimalaitos on muuttanut koskimaisemaa.

Vanha säännöllisistä lohkokivistä rakennettu yksiaukkoinen paksu ruukkipato on jonkin verran nykyisen naulatehtaan yläpuolella. Samalla paikalla oli vanhan kartan mukaan myös ensimmäinen ruukkipato. Pato alapuolella joen etelärannalla oli kankirautapaja ja sen alapuolella harkkoyhtiö. Viimeksimainittu on jäljettömiin hävinnyt. Kankirautapajan paikalla on tiilinen, harmaakivijalan varaan tehty tehdasrakennus, jossa 1900-luvun alusta alkaen toimi honkanaulatehdas. Rakennus saattaa kuitenkin rungoltaan olla vanhempi (1870-luvulla rakennettu takomo?). Rakennus oli alunperin jonkin verran pidempi. Vasarapajan ja hytin kohdalla joen toisella rannalla oli ainakin 1850-luvulla hiilivarasto. Parisenkymmentä metriä alempana on toinen patopaikka, jonka alapuolella 1850-luvulla oli mylly. Viimeksi pato palveli vuonna 1912 uudelleenrakennettua kivistä lankanaulatehdasta. Tämän rakennuksen osia sisältyy nykyiseen, kolme kertaa jatkettuun ja muutettuun tehdasrakennukseen. Kolmas naulapaja 1900-luvun alussa rakennettu ja 1915 tulipalossa hävinnyt pärenaulapaja sijaitsi joen pohjoisrannalla, vanhan ruukkipadon yläpuolella. Myös pärenaulapajalla oli oma patonsa.

Ruukin nykyinen jugend-henkinen päärakennus on 1900-luvun alkuvuosilta (korjattu 1915). Samalla paikalla sijaitsi vanhempi v. 1850 rakennettu päärakennus (palanut). Ruukinkartanosta koilliseen on vanha konttoristin asuinrakennus (1800-luvun jälkipuolisko). Sen lähellä tien toisella puolella on jokseenkin samanikäinen hirsinen työväenasunto. Pienehkö kasarmirakennus (1900-luvun alku?) on myös päärakennuksesta etelään johtavan tien päässä. Pääasiassa työväenasunnnot ovat kuitenkin keskittyneet joenvartta itään seuraavan tien pohjoispuolelle. Rakennuksista kolme on arviolta 1900-luvun alkuvuosilta ja yksi 1920-luvulta (Väinö Vähäkallion suunnittelema). Vähäkallio on suunnitellut myös vuonna 1921 rakennetun tiilisen seurahuoneen ja sen vieressä olevat kaksi työväenasuntoa (1916). Hieman kauempana Kipponenjärven rannalla on lisäksi neljä pienempää työväenasuntoa, jotka on siirretty v. 1921 nykyiselle paikalleen lähempää tehdasta.

Ruukkiin kuuluu myös osittain säilynyt saha tehtaan alapuolella ja 1900-luvun alussa rakennettu suuri varasto Koskensaaren pysäkillä.

7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET

8. SÄILYMISEDELLYTYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)

Teollinen toiminta ruukinalueella jatkuu ja joitain säilyneistä rakennuksista ja rakenteista uhkaa häviäminen.

9. LUETTELOINTIPERUSTE

10. Rakennus-historiallinen	☒
11. Historiallinen	☒
12. Maisemallinen	☐

ALUEEN NUMERO

ALUE

KUNTA

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

PK 2234 08

14. VALOKUVAT

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)

- Laine III, s. 157.
- A.Salojoki: Vaiheita.Rake Oy, Koskensaaren osakeyhtiö (Helsinki 1937).
- Martti Pänkäläinen: Petäjävesi 1868-1968. Vammala 6918.
- J.N.Joutsela: Petäjäveden seurakunta 1728-1928.Jyväskylä 1928.
- Suur-Jämsän historia I. Forssa 1954.
- Kotimaisen teollisuuden albumi. Helsinki 1913.
- VA. Vakuutusosakeyhtiö Tarmon ark.,Palovak.1853.

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

Kalle Mäkinen (tehtaan ent.työläinen).Koskensaari

16. LIITTEET

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys

Erkki Härö 10.1980.

KOSKENSAAREN RUUKKI

T Marraskuussa 1850 sai ruukinkirjanpitäjä Aleksander Juslén privilegion harkkohohtin, kankirautavasaran ja veromyllyn perustamiseen Pekkalan verotaloon kuuluneen Koskensaaren torpan maille Peräjävvedelle, Mutta jo joulukuussa vastavalmistunut ruukki paloi. Juslén oli kuitenkin ennen paloa saanut yhtiötoverikseen varakkaan Haapakosken ruukinpatruunan Johan Ernst August Boijen ja jyväsyläläisen kauppiaan Fredrik Dunajevin. Uusien pääomien turvin ruukki rakennettiin nopeasti uudelleen ja oli toiminnassa jo v. 1853.

Seuraavana vuonna vahingosta viisastuneet omistajat myös palovakuuttivat ruukkinsa. Vakuutukseen liittynyt kartta ja selostus antaa hyvän kuvan pienen "erämaaruukin" rakennuksista (vrt. liitteet). Hirsistä salvotun padon alapuolella lähinnä patoa oli laudoista tehty vasarapaja. Rakennuksen pituus oli lähes 21 m, leveys 9,5 m ja korkeus noin 8 m. Sen sisällä oli 20 leiviskää (170 kg) painava kankirautavasara, saksalaisahjo ja kolmet palkeet. Vesirattaita oli kaksi, toinen vasaraa ja toinen palkeita varten. Lähellä vasarapajaa sen alapuolella oli myös lautainen hyttirakennus jonka sisällä oli varsinainen harmaakivinen harkkohohti kaksine piippuineen. Hyttirakennuksen pituus oli noin 8 m, leveys 6,5 ja korkeus 6,2 m. Hytin ylempään kerrokseen johti lähes 10 m pitkä puusilta. Myllyllä oli oma pato ja sen voimanlähteenä oli jo turbiini. Lisäksi ruukin rakennuskantaan kuuluu neljä vaatimatonta asuinrakennusta, pieni paja, laudoista tehty hiililato, sauna ja talousrakennuksia.

Vuonna 1857 Boije lunasti itselleen koko ruukin. Vuonna 1860 Koskensaaren palovakuuttaminen osoittautui viisaaksi sillä koko ruukki paloi. Se rakennettiin kuitenkin heti uudelleen, vuonna 1866 laaditusta kartasta päätellen entisenkaltaiseksi. Patolaitteita parannettiin samalla ja ruukin toimintaa alkuvuosina silloin tällöin haitannut vedenpuute loppui. Ruukin tuotanto nousi samalla (1858-67 keskimäärin 316 kippuntaa kankirautaa vuosittain). Rajoituksena oli kuitenkin malmin väheneminen lähijärvistä ja kauempaa tuodun raudan pienempi rautapitoisuus. Kun aikaisemmin yhden rautakippunan valmistamiseen kului 9 tynnyriä malmia sitä tarvittiin nyt 12. Yksi mies saattoi vuorokaudessa nostaa 5 tynnyriä järvi-malmia ja peräti 11 tynnyriä suomalmia.

Syyskuussa 1867 Boije lopullisesti kyllästyi koskensaaren kannattamattomuuteen ja myi sen yhtiölle, jonka osakkaine olivat Jyväsylän alkeisopiston rehtori Gottlieb Pesonius sekä jyväsyläläiset kauppiaat Mikko Parviainen ja Gustaf Koskelin. Vuodesta 1871 alkaen Pesonius omisti yksin ruukin. Sen toiminta jatkui koko ajan suhteellisen vilkkaana. Kankirautaa taottiin vuosina 1868-75 keskimäärin noin 354 kippuntaa. Vuonna 1870 rakennetussa manufaktuuripajassakin (yksi nippu- ja yksi naulavasara) valmistettiin vuosina 1872-75 keskimäärin 219 kippuntaa takeita. Tuotteet olivat hyvälaatuisia ja myynti paikkakunnalle helppoa. Ruukkia pidettiin hyvinhoidettuna ja -rakennettuna. 1860-luvun loppupuolella ruukilla työskenteli kaksi harkkonpuhaltajaa, kaksi seppää, sepänapulainen, kaksi hiilirenkiä, 14 hiilenpolttajaa ja malminnostajaa sekä neljä muuta työntekijää.

Toukokuussa 1876 Koskensaaren kankirautapaja jälleen kerran paloi. Tulipalon seurauksena myös harkkohohtin toiminta pysähtyi lopullisesti vaikkakaan uuneja ei heti hävitetty (ne olivat pystyssä vielä 1890-luvulla). 1870-luvun lopulla ruukilla oli jo toiminnassa Eranchecomté-ahjo, raaka-aineenaan ruotsalainen ja kotimainen takkirauta. Kankiraudan tuotanto kohosi suuresti (1877-90 keskimäärin 727 kippuntaa vuosittain), samalla kun parantuneet liikenneyhteydet vähensivät kuljetuskustannuksia. Toi-

saalta rautatie ja vesiliikenneyhteyksien helpottuminen paransi erityisesti ruotsalaisten rautatuotteiden kilpailumahdollisuuksia ja vähensi erityisesti Koskensaaren manufaktuuripajan kannattavuutta.

Lehtori Pesonius joutui tekemään vararikon vuonna 1885 ja toimitetussa pakkohuutokaupassa Koskensaaren osti jyväskyläläinen kauppias Johan Valtonen. Ruukin toiminta jatkui lähes entisenkaltaisena vuoteen 1905, jolloin Koskensaaren osti varakas maanviljelysneuvos Alfred Kordelin. Hän nykyaikaisti heti ruukin toiminnan ja rakennutti suurehkot honka- ja lankanaulatehtaat.

Vuonna 1910 Kordelin myi Koskensaaren yhtiölle, jonka pääosakkaina olivat helsinkiläiset professori Kyösti Järvinen, sahanomistaja Niilo Ahlgren ja Rake Oy:n johtaja Alvar Niklander. Koskensaaren Osakeyhtiön ensimmäiset toimintavuodet olivat vaikeita. Vuonna 1912 rautalangan vetolaitos, lankanaulatehdas ja vanha takomo paloivat maan tasalle. Seuraavana vuonna sekä vetolaitos että lankanaulatehdas rakennettiin uudelleen, nyt kokonaan kivistä. Maailmansodan puhkeaminen lisäsi kuitenkin huomattavasti Koskensaaren tuotteiden kysyntää ja samalla ruukin kannattavuutta. Paitsi nauvoja ja rautalankaa Koskensaarella oli terva- ja tärpähtitehdas sekä saha. Tuotteet myytiin pääasiassa kotimaahan. 1900-luvun toisella vuosikymmenellä tehtaalla työskenteli noin 110 työntekijää.

1920-luku ja 1930-luvun alku oli Rake Oy:n tytäryhtiönä toimivalle Koskensaarelle taloudellisesti vaikeaa aikaa ja jopa tuotannon keskeyttämistä suunniteltiin. Käänteentekeväksi muodostui Suomen naulatehtaiden solmima sopimus vuonna 1931. Koskensaari jatkoi edelleen lanka-, honka-, tammi- ja pärenaulojen, nupien, kupari- ja messinkinaulojen sekä erilaisten rautalankojen tuottamista. 1930-luvun loppupuolella työntekijöiden määrä oli noussut jo noin 200:ksi. 1950- ja 1960-luvuilla tehdasta laajennettiin ja modernisoitiin useaan eri otteeseen. Myös tuotannon painopiste muuttui samalla vähitellen perinteisestä naulanvalmistuksesta erilaisten lankatuotteiden valmistamiseen. 1970-luvun alussa Koskensaaren Oy erotettiin Rake Oy:stä jälleen omaksi itsenäiseksi yhtiöksi.

Tiivistelmä palovakuutuksesta. Tarmon arkisto (Valtionarkisto).

Beskrifning af underskrefnas ägande och å Pekkanen Hemmans mark i Kindais by Petäjävesi kapell af Wasa län anlagde Koskensaari Jernbrukets åbyggnader. J.E.A. Boije, Fredrik Dunajeff, A.A. Juslén. 1854.

Åbyggnaderna, hvilkas läge bilagde planteckning härmare upplyser, äro följande.

- N:o 1 En trädhus byggnad af furu timmer, uppförd 1850. En våning, bestående af fem rum (förstuga, en liten sal, 2ne kamrar och kök). Medelhöjd 10 1/2, bredden 15, längden 18 alnar. Under dubbel brädtak.
- N:o 2 En på korsvirke med stock underlag och brädväggar uppförd hammar byggnad, innehållande blås och hjul huset. Uppsatt 1853. Med en härd. Husets medelhöjd 13 1/2 alnar, längden 35, bredden 16 alnar. Under dubbelt brädtak. Wattenhjulet till hammarn 6 alnar högt 1 1/2 alnar bredt. 3 st. bäljor. Luftafledningrören från bäljorna till hyttan och härden. Wattenhjulet till blåsverket. Damm byggnad af stock med dubbla väggar, 48 alnar lång. Rännan af sten och stock.
- N:o 3 Hyttan. Uppförd 1851 på korsvirke och stock underlag. Med mellanbotten af plankor. Medelhöjden 10 1/2 alnar, längden 13 1/2 alnar, bredden 11 alnar. Under enkelt brädtak. Sjelva hyttans mur af gråsten med eldfasta tegel. Bron till hyttan 15 alnar lång af små stock.
- N:o 4 En mjöl qvarn. Af furu timmer, uppförd 1853. Bestående af 2ne rum med mellanbotten. Höjden 9, längden och bredden 11 alnar. Under dubbelt brädtak. 1 par stenar. 2ne malm hjul, en gutta perka remm. Turbin. Dammbyggnaden af sten.
- N:o 5 Ett bonings hus af hytt furu timmer. Uppförd 1851. Bestående af 4 rum med 4 spismurar. Medelhöjden 8, längden 25, bredden 15 alnar. Under dubbelt bräd tak. 2ne förstugor af bräder.
- N:o 6 En klensmedja. Af gammalt timmer uppsatt 1846. Höjden 5, bredden 8, längden 9 alnar. Under enkelt bräd tak. Åssjan med skorsten.
- N:o 7 Ett boningshus, uppförd 1853. Bestående af 3 rum (bagarstuga och 2ne kamrar). Höjden 7 1/2, längden 21 1/2, bredden 9 alnar. Under enkelt brädtak. En förstuga qvist af bräder.
- N:o 8 En trädhus byggnad, uppförd 1852. Bestående af ett magazin och ett bonings rum med en spis mur. Husets höjd 7 1/2, längd 13 1/2, bredden 10 alnar. Under dubbelt brädtak.
- N:o 9 En badstuga byggnad. Af gammalt uppsatt innevarande år. Med enkelt bräd tak. Höjden 5, längden 15, bredden 10 alnar.

- N:o 10 En uthus byggnad. Af gammalt stock uppsatt år 1843. Bestående af 3ne rum (ett fähus, ett stall och ett foragerum af bräder). Husets höjs $5 \frac{3}{4}$, längd 33, bredden 5 alnar. Under enkel bräder och takvedstak.
- N:o 11 En rie byggnad. Uppsatt 1843. Bestående af ett rum. Höjden $7 \frac{1}{2}$ alnar, längd och bredden $10 \frac{1}{2}$ alnar. Under takveds tak. Rieugnen af gråsten.
- N:o 12 Ett wisthus af stock. Uppförd 1846. Bestående af 2ne bodar. Husets höjd 7, längden 12, bredden 6 alnar. Under enkelt bräd tak.
- N:o 13 En kol lada. Af korsvirke på stock underlag och stock pelare. Ladans höjd $12 \frac{1}{2}$, längden 37, bredden 16 alnar. Under dubbelt refflad bräd tak. En uppkörsbro af små stock.

SUOMEN RAKENNUSKULTTUURIN YLEISLUETTELO

MUSEOVIRASTO

ALUEINVENTOINTILOMAK :

1. Lääni	Uusimaa	3. Alue
2. Kunta	Tenhola	Kullan ruukki
4. Kylä/Kaupunginosa	Kulla	5. Omistaja(t)

6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIEN RAKENNUSTEN KUVAUS JA HISTORIA

Kullan masuuni on sijainnut Kullaanjärvestä Kvarnträsketin ja Långträsketin kautta Pohjanlahteen laskevan pienen joen varrella, lähellä nykyisiä Östergårdin ja Nordvästin taloja. Seutu on nykyisin harvaan asuttua ja syrjässä pääteistä. Kosken vesimäärä on myös silmiinpistävän vähäinen ehkä osittain johtuen myöhemmistä vesijärjestelyistä.

Masuunin toiminnasta näkyvimpänä muistona ovat suuret masuuni kuonakasat kosken länsirannalla. Huolimatta siitä, että kuonaa on myöhemmin kuljetettu mm. tiepohjiksi, on slagikerrosten paksuus paikoin vielä yli 2 m. Slagia on myös patopengerryksissä. Masuunin lyhyen toiminta-ajan huomioon ottaen on masuuni kuonan määrä yllättävän suuri. Slagikasan pohjoispuolella on kumpu liuskeista kiveä, mahdollisesti masuunin raunio. Kosken alussa kahden jyrkän rantapenkereen välillä on noin kolme metriä korkean kivillä vahvistetun maapadon raunio. Sen alapuolella tasaisessa lettopaikassa on suurista lohkokivistä tehty kivijalka, jonka leveys on noin 15 m, pituus sen sijaan epäselvä. Korkeimmilta kohdiltaan kivijalka on noin metrin korkuinen. Hieman kivijalan alapuolella on toinen matalahko padon tapainen noin 3 m leveä rakennelma, jonka reunat ovat kivistä. Se saattaa olla myös vanha siltapaikka. Maassa sen alapuolella on runsaasti sysiä. Kosken itärannalla on vanha maatunut tiepohja ja pienen (ilm.myöhemmän) rakennuksen pohja. Jyrkkiä rantakallioita on jonkin verran louhittu. Läheisessä hiekkarinteessä on useita epäselviä kuoppia (kellareita ?, sysiäiluja ?). Östergårdin nykyinen talo on ilmeisesti 1800-luvun jälkipuoliskolta. (=kullan talo, 1924)

Noin 500 m masuunipaikalta pohjoiseen Kvarnbacka-nimisessä paikassa on harmaakivistä rakennetun myllyn ja siihen kuuluneen padon raunio. Harmaakivimuurien paksuus on noin 1,3 m ja muurin säilynyt osa korkeimmalta kohdaltaan noin 3 m. Yläjuoksun puolella on komea harmaakivistä muurattu holviaukko. Mylly on ehkä ruukinpatruuna Wefverstedtin 1730-luvulla rakennuttama.

7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET

8. SÄILYMEDELLETTYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)

9. LUETTELOINTIPERUSTE

10. Rakennus-historiallinen
11. Historiallinen
12. Maisemallinen

ALUEEN NUMERO

ALUE

KUNTA

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

PK 2014 02

14. VALOKUVAT

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)

Laine I-III
Hultin: Bergshandteringen
Oscar Nikula: Tenala och Bromarf
Socknars historia I-II (Hki 1938)

16. LIITTEET

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväs

Erkki Härö 12/1981

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

KULLAN RUUKKI

Vuonna 1723 myi Kosken ruukin omistaja, piispa Erland Bromanin perikunta, sodan jäljiltä raunioituneen Taalin masuunin piispa Daniel Norlindille. Koska Kosken ruukin oma masuuni oli hävitetty jo 1701, kävi välttämättömäksi korvata ruukin takkiraudantarpeen aikaisemmin pääasiassa toimittanut Taali uudella masuunilla. Se perustettiin Kullan kylän maalle Tenholassa. Uusi ruukki sai privilegion todennäköisesti toukokuussa 1728. Masuuni valmistui ja aloitti toimintansa 1730. Kaikki takkirauta taottiin Kosken vasarapajassa.

Jo 1731 Bromanin perilliset myivät sekä Kosken että Kullan ruukit tiloineen sukulaiselleen, Utön kaivosten johtajalle ja vuokraajalle Carl Adam Wefverstedtille. Myöhemmin, 1733, hän vuokrasi myös Teijon, Kirjakkalan ja Kuuston ruukit. Wefverstadt louhitutti myös yhdessä Mikael Hisingin kanssa, Dragsfjärdin Hamnholmin saarella ollutta malmiesiintymää, josta se ei osoittautunut kannattavaksi. Hän palkkasi myös ammattitaitoisia hiilenpolttajia ja ruukkityöläisiä Ruotsista. Jo ennen Koskelle ja Kullalle myönnettyjen vapaavuosien päättymistä myi Wefverstedt ruukkinsa tukholmalaiselle kauppiaille John Montgomerielle 1737. Uusi omistaja oli jo aikaisemmin ostanut myös Fiskarsin ja Antskogin suuret ruukit. Taloudellisiin vaikeuksiin joutunut Montgomerie joutui kuitenkin jo 1752 myymään kaikki ruukkinsa yhdelle velkojistaan, tukholmalaiskauppiaille Charles ja William Tottielle. Vuonna 1755 kaikki ruukit joutuivat ratsu- mestari John Jenningsin ja kauppaneuvos Robert Finlayn omistukseen.

Kullan masuuni oli toiminnassa aina vuoteen 1754. Sen jälkeen sitä varten varattu malmi ja sysi käytettiin Fiskarsin masuunissa, jonka tuotanto kohosi suuresti. Kullan masuunin toiminta-aikana käytetty malmi, noin 3500 kippunaa vuosittain, oli suurelta osin Utösta, osittain muista Roslagenin kaivoksista. Pienessä määrin käytettiin myös masuunista noin 15 km päässä Tenholassa sijaitsevan Kelkkalan kaivoksen koti- maista rautamalmia. Kullan masuunin puhallus kesti keskimäärin 20 viikkoa vuodessa, viikkotuotannon ollessa noin 50 kippunaa. Sysiä kului noin 2000 lästiä vuodessa. Vuonna 1751 masuunilla työskenteli 20 henkeä (masuunimestari poikineen, hyttirenki, kaksi panostajaa, kolme valajaa ja yksi apurenki, kaksi malminmurskaajaa, kirvesmies, kuusi aputyöläistä jne).

Jo vuonna 1626 Kullan koskessa oli kolme puromyllyä. Masuunin valmistutua ne kuitenkin hävitettiin. 1730-luvulla Wefverstedt rakennutti uuden kaksikiviparisen myllyn. Se jatkoi toimintaansa vielä masuunin lopettamisen jälkeenkin. 1700-luvulla ruukkiin kuului myös kotitarvesaha.

ALUEINVENTOINTILOMAKE

1. Lääni	Keski-Suomen	3. Alue
2. Kunta	Jyväskylä (mlk)	Kuohunkosken manufaktuurilaitos
4. Kylä/Kaupunginosa Kuohu		5. Omistaja(t) Huvilatontti

6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIEN RAKENNUSTEN KUVAUS JA HISTORIA

Kuohunkosken vähäinen, lähes jäljettömiin hävinnyt manufaktuuripaja on sijainnut Neulajärvestä Isoon Lampsinjärveen laskevan lyhyen joen koskessa, Kuohunkoskessa. Vesimäärältään joki on nykyisin pieni (jokea perattiin 1930-luvulla).

Lähes kaikki jäljet padosta ovat hävinneet. Paikkakuntalaisten kertoman mukaan rakennus ja vesivasara oli hävinnyt jo 1900-luvun alussa. Jonkin verran pitempään koskessa säilyi pieni saha ja uittorännit. Pajapaikan omistaa nykyisin eläkkeellä oleva opettajatar, jonka 1920-luvulla rakennetun saunamökin ympärillä erottuu hieman suuremman rakennuksen kivijalkaa. Myös koskessa on jonkin verran säännöllisiä lohkokiviä. Kivijalan ympäriltä ja sen sisäpuolelta löytyy kaivettaessa jonkin verran pajakuonaa. Pajapaikan yläpuolella joen ylittää vanha Korpilammelle vienyt maantie (vanha padonpaikka?).

Seppänä pajassa paikkakuntalaiset kertovat olleen Strömberg-nimisen railakas-otteisen ruotsalaisen miehen. Hänen sukunsa pysyi seppänä myöhemminkin.

Kuohunkosken manufaktuuripajassa kerrotaan vuonna 1878 olleen toiminnassa nippu- ja naulavasara, joita käytti saman akselin välityksellä halkaisijaltaan 10 jalan suuruinen vesiratas.

7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET

8. SÄILYMEDELLETTYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)

Täysin hävinnyt, paikalla huvila.

9. LUETTELOINTIPERUSTE

10. Rakennus-historiallinen	☐
11. Historiallinen	☒
12. Maisemallinen	☐

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

PK 2234 11

14. VALOKUVAT

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)
Laine III, sivu 497

16. LIITTEET

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys

Erkki Härö 10/1980

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

KUOHUNKOSKEN MANUFAKTUURIPAJA

Kuohunkosken pienen ja lyhytikäisen manufaktuuripajan perusti Lampsinmäen talolta vuokratulle maalle ruotsalainen ruukinseppä Karl Gustaf Strömberg. Ruukki sai privilegion lokakuussa 1878, mutta oli toiminnassa vain vuoteen 1884 asti.

Vuonna 1881 manufaktuuripajassa oli kolme ahjoa, yksi nippuvasara ja yksi naulavasara. Molempia vasaroita käytti sama alavesiratas, jonka halkaisija oli 296 cm ja leveys 118 cm. Vuonna 1880 ruukki valmisti 122 kippuntaa manufaktuuritakeita ja 12 kippuntaa nauvoja.

Vuonna 1878 oli Strömberg saanut luvan rakentaa kosken rannalle myös myllyn, sahan ja ryynilaitoksen.

SUOMEN RAKENNUSKULTTUURIN YLEISLUETTELO

MUSEOVIRASTO

ALUEINVENTOINTILOMAKE

1. Lääni	Pohjois-Karjalan	3. Alue
2. Kunta	Nurmes	Kuokkaistenkosken ruukki
4. Kylä/Kaupunginosa	Jokikylä	5. Omistaja(t)
		Enso Gutzeit Oy

6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIEN RAKENNUSTEN KUVAUS JA HISTORIA

Kuokkaistenkosken suuri ja aikanaan uudenaikainen ruukki on sijainnut Valtimonjoen Kuokkaistenkoskessa lähellä Kuokkaistenjärven rantaa. Koski oli varsinkin ennen voimalaitosten rakentamista (1970-luvulla) jyrkkä ja runsasvetinen.

Kosken pohjoisrannalla sijainneista teollisuuslaitoksista on vain vähäisiä raunioita jäljellä. Ruukkiin kuulunut pato on sijainnut ylempänä joen varrella ja se on jäänyt voimalaitosaltaan alle. Tältä padolta johti kaivettu voimakanava masuunille, joka on sijainnut kummalla aivan nykyisen padon alapuolella. Masuunin vieressä oli puhal-lushuone. Alempana kosken varrella oli mylly ja sen vieressä kalkki-kivimurskaamo sekä saha, meijeri ja sähkölaitos. Ainakin masuuni on purettu 1920-luvulla. Ilmeisesti sahan harmaakivijalka on säilynyt alinna lähellä järven rantaa. Sen edessä joessa on kivetty poukama. Masuunilta joen toiselle rannalle laivalaiturille on johtanut kapea rata, jonka pengerrus on edelleen havaittavissa. Rata ylitti kosken pitkin sahan kohdalla ollutta siltaa. Myös masuunin kohdalla oli silta.

Kosken suussa pohjoisrannalla oli laivahuone, joka on jäljettömiin kadonnut. Sen pohjoispuolella metsänlaidassa on neljä noin 8x8 m suuruista kivijalkaa. Niiden ympärillä on sysiä ja ne ovatkin todennäköisesti hiiliuunien pohjia. Niiden kohdalla rannempana on kalkkikiviläjä muistona näillä paikkein olleesta pienestä kalkkiuunista. Ruukinpaikan koillispuolella Viinamäellä kerrotaan olleen lisäksi kuusi hiiliuunia.

Metsässä hiiliuunien ja sahan välillä on kahden suuren työväenkasarmin, Ylä- ja Alakasarin kivijalat. Niissä molemmissa on ollut toistakymmentä asuntoa. Alakasarin edessä on ollut pengerretty puutarha. Kasarmiraunioiden eteläpuolella rinteessä on ainakin 7 kiviseinäistä n. 1x1,5 m suuruista, metrin syvyistä kuoppaa (ruokakellareita?). Lisää asuinrakennusten pohjia on sahan ja masuunin välimaastossa. Täällä on ilmeisesti ollut ainakin koulutalo ja "mittapirtti" (vaakahuone). Slagia on runsaasti sekä metsässä, koskessa ja lukuisissa, osittain maastuneissa tiepohjissa.

Ruukin komea päärakennus ("pytinki", "Hovi", "Koskenhovi") on säilynyt ja kunnostettu Nurmeksen seurakunnan kesäkodiksi. Se on huomattavan pitkä yksikerroksinen hirsirakennus, vaakalautoitettu. Ikkunanpuitteet ovat koristeelliset. Päärakennuksen vieressä on samanikäinen, pienempi asuinrakennus, jossa on samanlaiset ikkunanpuitteet. Pihapiirissä on myös punamullattu hirsinen verstausrakennus(?) ja komea iso tiilinavetta.

7. ~~ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET~~ Ruukinkartanon alapuolella rannalla on edellämainittu laituripaikka, joka on pengerretty slagista. Sen alapuolella joen molemmilla rannoilla on ollut lotjaveistöitä.

8. SÄILYMISEDELLYTYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)

9. LUETTELOINTIPERUSTE

10. Rakennushistoriallinen	☒
11. Historiallinen	☒
12. Maisemallinen	☒

ALUEEN NUMERO

ALUE

KUNTA

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

PK 4321 07

14. VALOKUVAT

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)

Laine II, sivu 718-
V.Hoving: Enso-Gutzeit Osakeyhtiö 1872-1958.
Helsinki 1961.
Solitander, sivu 73-
V.Saloheimo, Nurmeksen historia. Kuopio 1953.

16. LIITTEET

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys

Erkki Härö 10/1980

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

Aluejohtaja Ojalainen (Enso, metsäosasto,
Joensuu)

KUOKKAISTENKOSKEN RUUKKI

Putouskorkeudeltaan noin kymmenen metrin suuruinen vuolas Kuokkaistenkoski oli tunnettu mylly- ja sahapaikka jo kauan ennen ruukin perustamista. Ainakin jo vuonna 1755 koskessa jauhoi viljaa kirkkoherra Jaakko Steniuksen perustama tullimymmy. Vielä suurempi saha ja mylly rakennettiin Kuokkaistenkoskelle vuonna 1838, viipurilaisen Tichanoffin kauppahuoneen toimesta.

Vuonna 1879 sai kauppaneuvos Antti Juhana Mustonen Joensuusta privilegion masuunin perustamiseen Kuokkaistenkoskelle. Mustonen, Nils Ludvig Arppen ohella Itä-Suomen merkittävin liikemies 1800-luvulla, oli ollut ruukkitoiminnankin kanssa tekemisissä jo aikaisemminkin (mm. Käenkosken, Ilajan harkkohytit). Kuokkaistenkosken masuunin tarkoituksena oli alunperin takkiraudan valmistaminen Mustosen omistaman Puhoksen konepajan ja laivanveistämön tarpeisiin. Privilegion myöntämisestä Mustonen ei kuitenkaan ollut odottanut, sillä uusi masuuni suoritettiin ensimmäisen puhalluksensa jo tammikuussa 1877. Edellisenä vuonna Mustonen oli ostanut myös Pankakosken ruukin, jossa Kuokkaistenkosken takkirautaa voitiin tarvittaessa jalostaa kankiraudaksi.

Kuokkaistenkosken masuunin ja muut laitteet suunnitteli ja niiden rakentamista valvoi ylimasunimestari E.H. Furuhjelm. Tiilestä muuratun masuunin korkeus oli 12,7 m, piipun halkaisija kuvun kohdalla oli 3 m ja syöttöaukon luona 2,1 m. Masuunin alaosa kupuun saakka oli pyramidinmuotoinen, yläosa oli pyöreä. Masuunin piippua kannattivat tiilipilarit. Pesä oli laitettu hollantilaisen piippusaven ja murskatun kvartsin sekoituksesta. Niin kooltaan kuin tuotantokyvyltäänkin Kuokkaistenkosken masuuni oli maamme suurimpia (vuonna 1906 laaditussa kuvauksessa kerrotaan masuunin vuorokaudessa pystyvän helposti tuottamaan 10 tonnia takkirautaa, hiiltä tonnia kohti kului 7 m³).

Masuunin lämmönlaitetta pitivät aikalaiset maamme parhaana. Helsingin Laivatelekan konepajan valmistaman laitteen runkona oli 16 pystyasennossa olevaa putkea, joiden avulla puhallusilman lämpötila voitiin nostaa aina 400°C. Lämmönlähteenä oli masuunikaasu. Ruukin yksitoiminen kolmisylinterinen puhalluskone oli valmistettu Arbogan konepajalla Ruotsissa. Vesivoima masuunille johdettiin pitkin kosken sivulle rakennettua yli 200 m pitkää kanavaa. Masuunikaasu kuumensi alunperin myös kahta malminkuivausuunia (pasutusuunia), jotka kuitenkin jo vuoteen 1883 mennessä oli epäonnistuneen rakenteensa vuoksi jouduttu purkamaan. Hiiliuuneja ruukilla oli vuonna 1881 kymmenen. Vuonna 1879 rakennettiin myös saha ja mylly masuunin alapuolelle.

Kuokkaistenkosken masuunin sulattama järvimalmi nostettiin pääasiassa Pielisjärvestä, Viekinjärvestä, Jäysijärvestä ja Kuohatinjärvestä, mutta kaikkiaan ruukilla oli v. 1881 valtausoikeus 62 järveen (1902 112 järveen). Sulattamisessa tarvittava kalkkikivi louhittiin Petrovaaran ja Juuanvaaran vuorista läheltä Juukaa. Ruukilla oli kalkkikivenmurskain ja kalkkiuuni. Takkirautaa masuunissa valmistettiin 1870- ja 1880-lukujen vaihteessa keskimäärin noin 7964 kippunutta vuosittain. Takkirautaa myytiin Puhoksen lisäksi etupäässä Pietariin, jonne se Pielisjoen kanavoinnin jälkeen oli helppoa ruukin omilla laivoilla ja proomuilla kuljettaa. 1880-luvun alussa Kuokkaistenkosken ruukkiihdyskunnan suuruus oli noin 300 henkeä. Vakinaisia työntekijöitä oli noin 50, malminnostajia 60. Työntekijöiden lapsia varten oli ruukin ylläpitämä koulu. Ruukkitoiminnan lisäksi Kuokkaistenkoskelta tuli 1800-luvun loppuun mennessä huomattava maanviljelystilaa, johon kuului mm. 25 torppaa. Vuonna 1906 ruukin navetassa oli 100 lypsävää lehmää, joiden tuotteita jalostettiin omassa meijerissä.

Antti Juhana Mustonen kuoli jo vuonna 1877, mutta hänen perillisensä jatkoivat ruukkitoimintaa. Ruukin perustaminen oli osunut aikaan, jolloin Suomen rautateollisuus kamppaili suurten menekkivaikeuksien kanssa. Niinpä Kuokkaistenkosken masuuni jouduttiin pitämään sammuk-sissa useiden vuosien ajan (1879, 1882-83). Jo vuonna 1884 Mustosen perilliset olivat halukkaita luopumaan mm. Kuokkaistenkoskesta ja ruukki vuokrattiin insinööri C.J. Brobergille. Vuonna 1886 Kuokkaistenkosken osti pietarilainen liikemies Julius Paulborn, joka yhdessä yhtiökumppaneidensa (kauppias A.W.Berg, liikemies Ivan Rosterajeff) oli perustanut Peron naulatehtaan Viipurin lähelle ja ostanut myös Pankakosken ruukin. Masuunia korjattiin heidän toimestaan perusteellisesti ja se aloitti uusittuna toimintansa jälleen 1887.

Vuonna 1891 jälleen taloudellisiin vaikeuksiin joutuneet Kuokkaistenkosken ja Pankakosken ruukit osti helsinkiläinen liikemies J.C. Burmeister. Molemmat ruukit uusittiin ja ajanmukaistettiin kilpailukykyisiksi huomattavin taloudellisin uhrauksin. Masuuni rakennettiin osittain uudelleen 1896-98. Vuonna 1895-96 Kuokkaistenkoskella toimi myös valimo, ainoa raudanjalostuslaitos koko ruukin historiassa. Vuosisadan vaihteen jälkeen ruukille oli rakennettu suuri retorttihiiliuuni, jonka sivutuotteina saatiin mm. tervaa ja tärpättiä. Vanhat hiiliuunit jäivät käytöstä.

Burmeisterin kuoltua 1899 molemmista ruukeista muodostettiin "Ab Kuokkajstenkoski Järnverk" -niminen yhtiö, jonka todellisina johtajina olivat Burmeisterin vävy luutnantti James Lindgren ja ruotsalainen keinottelija C.A.V. Ek. Hyvin lyhyessä ajassa molemmat ruukit saatettiin rappiotilaan erittäin epäpätevien ja osittain rikollistenkin toimenpiteiden seurauksena. Jo heinäkuussa 1903 yhtiö pantiin vararikkotilaan ja sen johtajat vangittiin.

Konkurssihuutokaupassa molemmat ruukit huusi omistukseensa tukholmalainen Ab Arbetarringens Bank, joka oli ollut aikaisemman yhtiön suurimpia velkojia. Kuokkaistenkosken toimintaa rautatehtaana jatkettiin osana uutta "Aktiebolaget Pankakoski" -osakeyhtiötä. Vielä 1905 ruukin masuuni oli toiminnassa ja yhtiö suunnitteli toisenkin masuunin rakentamista Kuokkaistenkoskelle. Seuraavana vuonna ruukkitoiminta Kuokkaistenkoskella kuitenkin loppui ja vuonna 1909 Aktiebolaget W. Gutzeit osti Kuokkaistenkosken laajat maa-alueet. Masuuni purettiin jo 1911, sensijaan saha jatkoi toimintaansa 1920-luvulle saakka. 1960-lukuun mennessä olivat jo kaikki teollisuusrakennukset ja työväenkasarmit Kuokkaistenkoskelta purettu, vain ruukin päärakennus piha-piireineen on jäljellä. Myös suurisuuntainen karjanhoito ja maanviljelys Kuokkaistenkosken ruukilla loppui 1940-lukuun mennessä.

SUOMEN RAKENNUSKULTTUURIN YLEISLUETTELO

MUSEOVIRASTO

ALUEINVENTOINTILOMAK

1. Lääni	Oulun	3. Alue	Kurimon ruukki
2. Kunta	Utajärvi		
4. Kylä/Kaupunginosa	Kurimo	5. Omistaja(t)	Valtio(metsähallinnon Pohjanmaan piirikunta-

6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIA RAKENNUSTEN KUVAUS JA HISTORIA konttori)

Kurimon suurehko ruukki on sijainnut Kiiminkijoessa olevan Kurimonkosken molemmilla rannoilla ja myös joen keskelle jäävällä pienellä saarella. Kurimonkoski on edelleen luonnontilainen vuolas komea koski. Ruukinpaikkaa ympäröivät isot suot ja paikalla on vähän asutusta. Särkijärveltä tuleva pieni paikallistie ylittää joen kosken yläpuolelta ruukinpaikasta kaakkoon. Sillan kupeessa on kahden suurehkon työväenasunnon kivijalka. (1860-luvulla laadituissa kartoissa ainoa joen ylittävä silta oli ruukinpaikan kohdalla). Kaikki ruukkiin liittyneet rakennukset ovat hävinneet mutta useimpien paikka on helposti maastosta löydettävissä. Ruukinpaikalle on Metsähallinnon Pohjanmaan piirikonttorin toimesta pystytetty opastaulu, jonka karttaan on merkitty ruukkiin kuuluneet rakennukset. Ruukin päärakennus (no 19) on ollut noin 20 m pitkä. Axel Backmanin rakennuttama Herrgård oli kertoman mukaan komean puutarhan ympäröimä eikä rakennuksen koristelussakaan ollut säästetty. Vierashuoneen lattia oli maalattu imitoimaan lainehtivaa vedenpintaa. Asuinpihaa ympäröinyt kuusi on villiintynyt komeaksi. Leipomorakennus (no 6) näyttää lahonneen paikalleen. Rautamakasiinista (no 7) ovat alimmat hirsikerrat ja lattiavasat näkyvissä (koko ~18x7 m). Pohjalla runsaasti rautaesineitä (mm. nauvoja) ja slagia. Rautamakasiinista itään laajalla alueella sysiä, paikoin 2 m paksuna kerroksena (ison hiilihuoneen paikka). Rakennusten 11 ja 12 lähellä myös runsaasti slagia (ensimmäinen työväenasunto ollut pienellä kallionyppylällä). Toisella puolella tietä (no 15) on paksultti hyvin hienohelmistä malmia. Konttorirakennus (no 14) on kooltaan ollut noin 12x25 m. Masuuninkranssille johtaneen puusillan (no 16) alku on pengerretty suurista slagitiilistä. Masuuni (no 24) on sijainnut saarella, mutta siitä ei ole jäljellä kuin kivikumpu ja joitain peruskiviä. Pohjoisrannalla ollut valssilaitos (no 17) on osittain ollut kaivettuna rantapenkkaan. Kooltaan rakennus on ollut noin 42x24 m. Siitä on jäljellä joitain laitteiden pohjia ja alimpia hirsikertoja sekä pohjoissivun noin 1,5 m korkea raudoin vahvistettu harmaakiviseinä. Saaren ja pohjoisrannan välille kaivettu voimakana on osittain hyvin säilynyt kiviseininen. Kanavan alussa on padon ja sillan raunio, sen alapuolella paikoilleen luhistunut nuorehko mylly. Saarella on myös vanhempia myllynkiviä. Saaren koskenpuoleinen ranta on myös osin kiviverhottu. Kosken etelärannalla olleesta tiilisestä valimosta (no 26) on vain vähäisiä raunioita. Myös tällä rannalla on luhistunut nuorehko mylly.

Ruukinaluetta on Metsähallinnon toimesta raivattu ja kunnostettu. Paikalla on toiminut myös kesäteatteri.

7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET

8. SÄILYMEDELLETTYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)

9. LUETTELOINTIPERUSTE

10. Rakennus-historiallinen
11. Historiallinen
12. Maisemallinen

ALUEEN NUMERO

ALUE

KUNTA

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

PK 3442 05

14. VALOKUVAT

Neg. RHO 50682-50694

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)

Laine II, sivu 687

16. LIITTEET

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys

Erkki Härö 11/1981

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

Juhani Niemitalo (Metsähallinnon Pohjanmaan piirikuntakonttori, Oulu)

KURIMO (KURIMUSKOSKI)

Vuonna 1854 saivat oululaiset porvarit ruukinjohtaja Axel Backman, kauppias Adolf Laurell, rakennusmestari Johan Edvard Strömberg ja kauppias Matts Sandström luvan perustaa Kurimuskosken pohjoisrannalle kolmella piipulla varustetun harkkoyhtin, 20 leiviskäisen kankirautavasaran, kaksi ahjoa ja kotitarvemyllyn. Harkkoyhti ei kuitenkaan koskaan valmistunut.

Vuonna 1857 sama yhtiö jätti senaattiin anomuksen perustaa samalle paikalle masuunin sekä putlaus- ja valssilaitoksen. Syksyllä 1857 oli valmiina jo kallioisen niemenkärjen kautta kaivettu kallis kanava, jota myöten vesivoima saatiin masuuniin, saha kouruineen ja kahdeksan huonetta käsittävä konttorirakennus.

Masuuni valmistui kuitenkin vasta 1859. Sen ulkomuuri oli laitettu tavallisista muuritiilistä ja piippu tulenkestävistä tiilistä. Alhaalta masuuni oli pyramidin muotoinen ja kuvun kohdalta pyöreä. Se oli varustettu massapesällä, kahdella hormilla ja lämpölaitteella, muistuttaen Värtsilän masuunia. Ulkomailta tuotiin 1860 kupu-uuni valutöitä varten.

Vuonna 1861 senaatti myönsi luvan laajennustöihin, ja piirustukset putlaus- ja valssilaitokseen, hitsausuuniin ja turbiiniin laati vuorimekaanikko Walfred Brehmer. Vuonna 1863 oli valmiina kaksi putlausuunia, hitsausuuni sekä sulain-, kankirauta- ja nippuvasara. Valssilaitos oli keskeneräinen, kun yhtiö joutui taloudellisiin vaikeuksiin.

Vuonna 1864 Ämmän ja Kurimon ruukin yhdistettiin, uuden yhtiön nimeksi tuli Kurimo-Ämmä Jernverk AB. Toimeenpanevana johtajana oli Axel Backman. Rakennustöitä jatkettiin ja valimo sekä valssilaitos valmistuivat. Vuonna 1868 valmistui teräsputlausuuni ja teräksen valmistus aloitettiin. Laadultaan teräs oli hyvää.

Kurimon seudun järvimalmi oli laadultaan hyvää ja maamme rikkaimpia. Uuden yhtiön aikana tuotanto kohosi huomattavasti. 1860-luvun lopulla ruukki tuotti sekä takki- että kankirautaa kumpaakin keskimäärin yli 5000 kippunutta. Kurimon valimo kykeni valmistamaan lähes kaikkia valurautaesineitä. Myös laadullisesti ne olivat hyviä. Ruukilla oli oma myymälä Oulussa. Valmiiden tuotteiden ja Ämmästä tuotavan raudan kuljetus oli hidasta ja kallista. Talvisin käytettiin poroja, kesäisin koskiveneitä.

Loppuvuodesta 1868 paloi Kurimon valssilaitos ja seuraavana vuonna pitkään taloudellisissa vaikeuksissa kamppailnut yhtiö teki konkurssin. Ruukki seiso i lähes kolme vuotta.

Vuonna 1872 rekisteröitiin Englannissa yhtiö "The Finland Charcoal Iron Works Company Limited", joka osti sekä Kurimon että Ämmän ruukit. Ruukkitoiminnan johtajaksi Suomessa asetettiin ruotsalainen insinööri Patrik Peterson.

1872 ryhdyttiin Kurimon ruukkia korjaamaan. Masuunin yläosa uusittiin, jotta malmit voitaisiin kuivata parvihelloilla joiden alle masuunikaasu johdettiin. Uudessa muodossaan masuuni oli 39 jalkaa korkea.

Putlaus- ja kuivausuunit rakennettiin uudestaan, kahden puilla käyvän hitsausuunin lisäksi rakennettiin kaksi uutta Siemens-Lundinin mallista kaasulla toimivaa. Kurimon laitoksiin kuului 1870-luvulla siis masuuni, kolme yksinkertaista putlausuunia, neljä hitsausuunia, sulainvasara, kolmella tuoliparilla varustettu valssi, valimo, mylly, saha ja kaksi hiiliuunia. Silinteripuhalluslaite käytti sekä masuunia että kosken vastakkaisella rannalla olevaa valimoa.

Ruukista sanottiin, että se oli hyvin rakennettu mutta huonosti hoidettu. Tuotanto pysyikin suhteellisen pienenä. Vienti suuntautui kuten aikaisemminkin etupäässä Pietariin. Vuonna 1878 paloi Kurimon valssilaitos ja vasarapaja, ja samana vuonna yhtiö teki konkurssin. Toiminta lakkasi lopullisesti niin Kurimossa kuin Ämmässäkin. Osa Kurimon rakennuksista paloi, osa huutokaupattiin poissiirrettäviksi.

Työntekijöitä Kurimossa oli sen laajimmillaan ollessa 43 henkeä.

KURIMO

silta vieressä vanhemman sillan kiinnitysrakenteita

asuinkeuhon kivijalka

kaiveettu uoma

konttorirakennuksen kivijalka

opastintaulu

kahden asuinrakennuksen perustat

padonraunio
myllyraunio
kummut ja mäsämin peruskiviä
malnikasa
ajosillan raunio
slagitiiltä

slagia tiellä ja met-ssä

valssilaitoksen kivijalka

paksuusti sysid ~2m

kivetty voimakanaava
myllypaikka vanhat myllynkivet

sahan paikka

rautava-raston pohja

villiintynyt kuusitaita

päärakennuksen kivijalka

pellonlaidassa rakennusjät-tettä ja sysiä

myllyn raunio

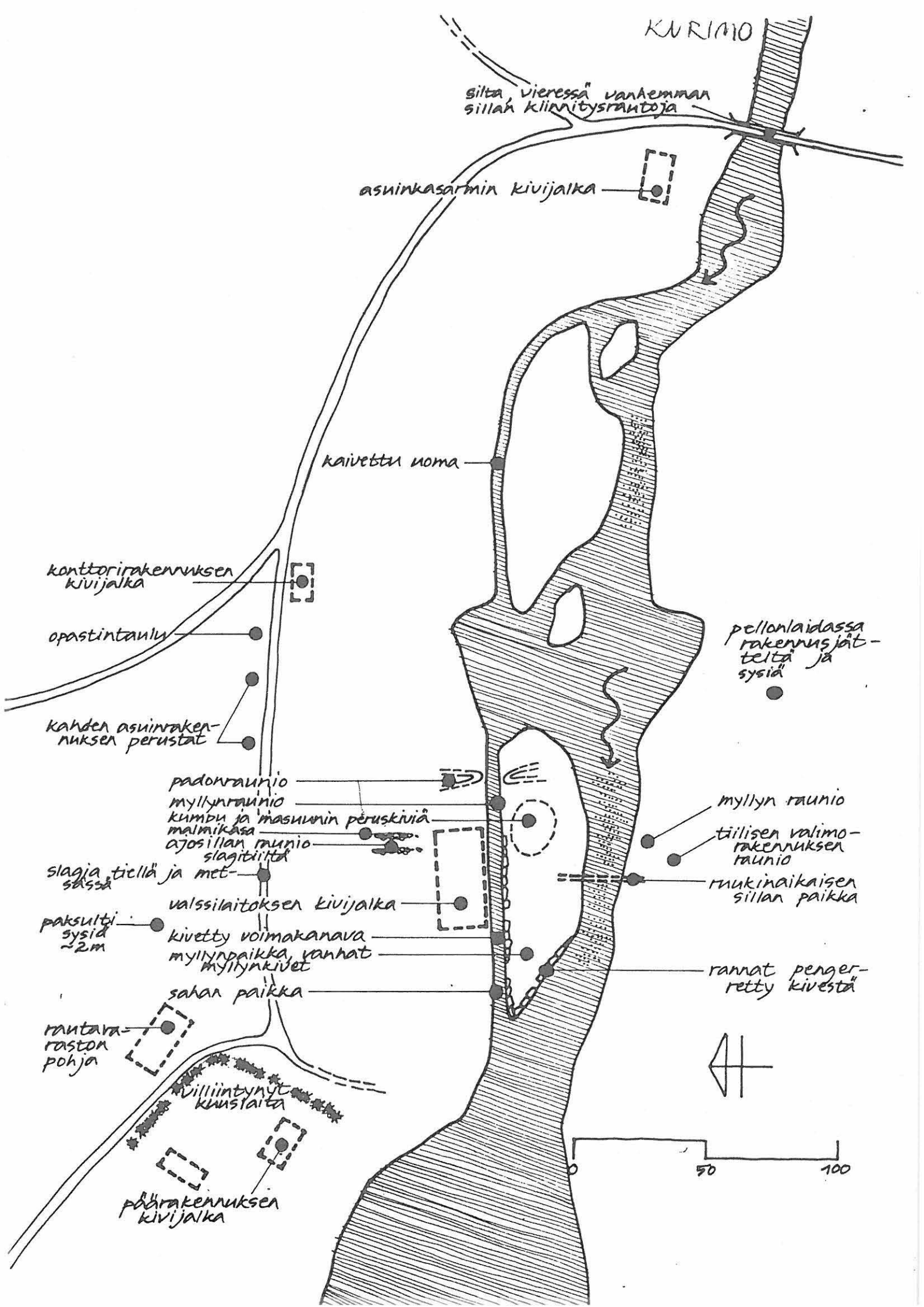
tiilisen valimo-rakennuksen raunio

ruukinaikaisen sillan paikka

rannat penger-retty kivestä

50 100

ALUEINVENTOINTILOMAKE

1. Lääni	Hämeen	3. Alue
2. Kunta	Kuru	Kurun (Niklasforsin) harkkohytti
4. Kylä/Kaupunginosa	Karjula	5. Omistaja(t)

6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIEN RAKENNUSTEN KUVAUS JA HISTORIA

Niklasforsin ruukinpaikka on ollut Kuusijärvestä Vankoveteen laskevas-
sa pienessä Haukkaojassa (Karjulanojassa), koskessa jonka nimi ny-
kyisessä peruskartassa on Sahankoski (aikaisemmin Karjunkoski).
Hieman sahakosken yläpuolella on toinen pienempi koski, jonka nimenä
kartalla on Ruukinkoski. Sen varrella ei kuitenkaan ole mitään jäl-
kiä rakenteista, uittolaitteita lukuunottamatta.

Sahakosken länsirannalla on iso slagikasa (paikkakuntalaiset käyt-
tävät termiä "sitta"), josta on vielä viime vuonna kuljetettu
traktorikuormallinen tientäytteeksi. Mitään selviä jälkiä padosta
ei ole. Slagikasan pohjoispuolella on kivikasa, jota voisi epäillä
hytinraunioksi. Siitä länteen on epämääräisiä rakennuspohjia.

Kosken länsirannalla on hirsistä ja kivistä rakennettu uittojohdin.
Itärantaa on kosken alussa myös jonkin verran kivetty, samoin uit-
toa varten. Esteri Karjulan omistamassa akvarellissa joen ylittää
Sahakosken kohdalla myös puusilta.

Palhoniemen huoltokodin portinpielinä noin kilometrin päässä ruukin-
paikalta on kaksi Niklasforsin väkivasaraa. Niistä toisessa on mm.
vuosiluku 1841 (kuva).

Ruukin päätilana oli ^{nyw}Nygårdin kartano, jonka ruukinpatruuna Nils
Johan Idman omisti (Palhoniemi).

7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET

8. SÄILYMISEDELLYTYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)

9. LUETTELOINTIPERUSTE

10. Rakennus-
historiallinen
11. Historiallinen
12. Maisemallinen

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

PK 2213 07

14. VALOKUVAT

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)

Laine III, sivu 166-

16. LIITTEET

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys

Erkki Härö 10/1980

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

Esteri Karjula, Kuru (puh. 3319)

KURUN (NILSFORSIN, NYGÄRDIN) HARKKOHYTTI

Kurun harkkohytti oli pieni ja vähäpätöinen erämaaruukki, joka koko noin kolmekymmenvuotisen toiminta-aikansa sulatti ja takoi järvimalmista rautaa ilman virallista privilegiota. Harkkohytin rakennutti vuonna 1825 omistamansa Nygårdin tilan maille laamanni Nils Johan Idman. Kankivasara ruukille valmistui seuraavana vuonna. Ruukin suunnitteli ja sen rakentamista valvoi luutnantti Elias Dahlström (vrt. mm. Ilaja, Käenkoski). Vuonna 1826 uudelle ruukille anottiin privilegiota, mutta puutteellisten tietojen vuoksi senaatti hylkäsi anomuksen. Uutta privilegioanomusta Idman ei koskaan tehnyt.

Kurun harkkouuni oli rakennettu kokonaan kivistä ja sen korkeus oli hieman yli 2 m. Vettä oli riittävästi ja sysien hankinta lähiseutujen suurista metsistä oli helppoa. Malmi nostettiin Ruoveden ja Vankaveden lahdista, mutta myös Teiskon Kaanainmaan suomalmia käytettiin. Ruukin valmistama rauta ei ollut hyvälaatuista eikä kelpannut juuri muuhun kuin reenantu-roihin. Pääasiallisia ostajia olivat lähikuntien sepät. Ruukin tuotantomääristä on säilynyt vain vähän tietoja, mutta vuosittainen tuotanto on ilmeisesti aina ollut pieni. Vuonna 1859 olettaa ylimasunimestari Anders Wathen, hieman epäluotettaviin tietoihin nojaten, ruukin vuosittaisen tuotannon olleen 1850-luvun alussa noin 50 kippunaa. Taontaa ja sula-tusta hoiti 1830-luvulla kolme seppää ja kolme renkiä.

Vuonna 1844 valmistui Tampereen masuuni, jonka omistivat yhdessä laamanni Idman ja senaattori Carl August Ramsay. Kurusta tuli tämän jälkeen lähinnä Tampereen masuunin apuhytti. Ilmeisesti vielä 1840-luvun alussa ruukilla oli tehty korjauksia ja ehkä uudistuksiakin, päätellen siitä että Nygårdin (Palhoniemen) portinpylväiden päällä säilytettävistä kahdesta vasarasta toiseen on hakattu vuosiluku 1841. Laamanni Idmanin kuoltua 1851 ruukki toimi vielä joitain vuosia hänen poikansa maisteri Carl Gustav Idmanin johdolla. Vasta kun viranomaiset vuonna 1858 kiinnittivät huomiota ruukin toimintaluvan puuttumiseen, lopetti jo rappeutunut ja lahonnut laitos toimintansa.

ALUEINVENTOINTILOMAKE

1. Lääni	Turun ja Porin	3. Alue
2. Kunta	Perniö	Kuuston ruukki
4. Kylä/Kaupunginosa	Kuusto	5. Omistaja(t)
		Nils Salmela (2)

6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIEN RAKENNUSTEN KUVAUS JA HISTORIA

Kuuston kankivasarapaja on sijainnut Hamarjärvestä Koskenjokeen laskevan pienen puron alkupäässä. Joen vesimäärä on hyvin vähäinen ja onkin ihmeellistä, että ruukki ylipäänsä on sen varaan perustettu.

Kankivasarapaja on sijainnut kapeassa jyrkkäreunaisessa jokilaaksossa. Pajan paksut, osittain muuraamalla tehdyt harmaakiviseinät ovat yllättävän hyvin säilyneet. Ulkoseinien paksuus on noin puolitoista metriä ja parhaiten säilyneet muurinosat ovat noin 2,5 m korkeita. Pajanpaikan yläpuolella on vanhan maasta ja kivistä tehdyn padon raunio. Padolta on johtanut kahden kivipilarin varaan rakennettu vesiränni vasarapajaan. Vesiratashuoneen on varsinaisesta vasarapajasta erottanut harmaakivinen väliseinä. Vasarapajan sisällä erottuu selvästi tiilistä tehdyn ahjon pohja ja myös kankivararan perusrakenteita. Vasarapajan koko on ollut noin 22 x 25 metriä. Ikkuna- ja oviaukot ovat ainakin osittain olleet tiiliholvatut. Pajan alapuolella joen molemmilla rannoilla on paksuja kuonakasoja.

Vasarapajan eteläpuolella tuuheassa kuusimetsikössä on kolmen suurehkon rakennuksen kivijalat. Niiden ympärillä on runsaasti sysiä ja ainakin osa niistä lieneekin ollut hiilisuoja. Ruukin työväenasuinrakennukset ovat sijainneet pajasta luoteeseen olevan puuttoman kallion päällä. Niistä on jäljellä vain epäselviä kivijalkoja.

Hamarijärven suulla on vanhan säännöstelypadon ja pengerryksen jälkiä. Sen tekemiseen on käytetty myös pajakuonaa. Hamarijärveltä ruukille ja sen alapuolelta joen yli Latokartanon suuntaan johtaa vanha tiepohja.

Vasarapajasta noin 300 m luoteeseen paikallistien toisella puolella kerrottiin olleen ruukin hiiliuuneja. Niistä ei kuitenkaan löydetty jälkeäkään.

7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET

8. SÄILYMISEDELLYTYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)

9. LUETTELOINTIPERUSTE

10. Rakennus-historiallinen	☒
11. Historiallinen	☒
12. Maisemallinen	☒

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

PK 2112 11

14. VALOKUVAT

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)

Laine II, 327 -
Hultin: Suomen vuoritoimesta Ruotsinvallan aikana.
Björkenheim: Näse-gård (1912).
Herrgårdar i Finland 2 (1928)

16. LIITTEET

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys
Erkki Härö 9/1981

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

tilanomistaja Björkenheim.

KUUSTON RUUKKI (KUSTÖ BRUK)

Syyskuussa 1732 sai Teijon masuunin ja Kirjakkalan kankivasarapajan omistaja Claes Fleming luvan perustaa Perniön Isonkuuston verotalon maalle kankirautapajan. Pajassa tuli olemaan yksi ahjo ja yksi vasara. Taonta-oikeudeksi määrättiin noin 200 kippuntaa Teijon masuunin takkirautaa. Puolisonsa kautta Fleming sai haltuunsa myös läheisen suuren Latokartanon (Näsegård) tilan.

Toimintansa ensimmäisten kymmenen vuoden ajan ruukki oli vuokrattuna useille eri vuokraajille (mm. J.J. Kijk, C.M. Siercken, C.A. Wefverstedt). Vuonna 1742 Fleming myi Kuuston kirjanpitäjälleen Olof Muncktellille. Vuonna 1848 ruukin taontaoikeus nostettiin 300 kippuntaan. Pääosin vasarapaja käytti edelleen Teijon takkirautaa, osin myös Noran kaivos-seudun rautaa. Takkirautaa kuljetettiin proomuilla Gesterbyssä olevaan makasiiniin, sieltä hevosilla Kuustoon. Valmis kankirauta rahdattiin samoin Cesterbyn kautta Finbyn Hakkalan satamapaikkaan (vielä 1800-luvun lopulla Hakkalassa oli suuri varastorakennus). Vesivoimansa ruukki sai viidestä kosken yläpuolella olevasta pienestä järvestä, joissa kaikissa oli säännöstelypato.

Vuonna 1791 ruukin omistajaksi tuli Olof Muncktellin poika Anders Adoplh. Kaksi vuotta myöhemmin hän myi ruukin turkulaiselle viinikauppiaille Matts Augustinille. Vuonna 1805 kankivasarapajan taontaoikeus nostettiin 450 kippuntaan. Takkirautaa tuotiin suurelta osin Grythyttanin ja Nya Kopparbergetin vuorikunnista.

Autonomian ajan alun (1808-1830) ruukki oli Anders Muncktellin perillisten hallussa. Raaka-aineena käytettiin edelleen etupäässä ruotsalaista takkirautaa, mutta myös Suomen linnoituksista ostettuja tykinkuulia. Viikkotuotanto ylitti harvoin 8 kippuntaa eikä vasarapajassa 1820-luvulla yhtenäkkään vuonna saavutettu sallittua taontaoikeutta (tuotanto oli keskimäärin noin 305 kippuntaa vuosittain).

Vuonna 1826 Kuustossa oli harmaakivestä tehty vasarapajarakennus, 35 kyynärää pitkä ja 24 kyynärää leveä. Harmaakiviseinien korkeus oli 8 kyynärää, yläosa oli laudasta. Ruukinpadon (tehty 1825) runkona oli kaksi hirsiarkkia. Padon pituus oli 32 kyynärää, leveys 8 ja korkeus 8 1/2. Padon varassa oli myös silta yli joen. Padolta vasarapajalle johti kahden kivipilarin varaan rakennettu, 55 1/2 kyynärää pitkä ja 3 1/2 kyynärää leveä vesiränni. Lisäksi ruukin rakennuksiin kuului rauta-aitta, 2 suurta hiilihuonetta, työtupa ja 5 työväenasuntoa (kuskakin tupa ja kamari), ulkokuone maalla vasarapajan lähellä. Ruukilla harjoitettiin myös laajaa maanviljelystä.

Vuonna 1830 ruukki tiloineen joutui turkulaisen kauppiaan Carl Johan Sallménin omistukseen. Ruukin vähäinen vesivoima teki mahdottomaksi laajentaa ruukkitoimintaa Kuustossa, ja vuonna 1834 Sallmén sai luvan siirtää ruukin Latokartanon Myllykosken rannalle. Takkiraudan taonta Kuustossa lakkasi lopullisesti samana vuonna. Sallmén sai 1834 myös luvan perustaa Kuuston kankirautapajarakennukseen nippu- ja naularat. Niitä ei ilmeisesti kuitenkaan koskaan rakennettu.

ALUEINVENTOINTILOMAKE

1. Lääni	Pohjois-Karjalan	3. Alue
2. Kunta	Ilomantsi	Käenkosken harkkohytti
4. Kylä/Kaupunginosa	Käenkoski	5. Omistaja(t)
		Enso-Gutzeit Oy

6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIEN RAKENNUSTEN KUVAUS JA HISTORIA

Harkkohytin rauniot ovat Pirttijärvestä Koitereeseen laskevan Syväysjoen (Pirttijoen) Käenkoskessa. Koski on vuolas mutta suhteellisen vähävetinen. Sitä on myös perattu uittotarkoituksiin.

Ilomantsista Naarvaan johtava paikallistie ylittää joen kosken alkupäässä. Noin 100 m betonisen maantiesillan alapuolella on ruukin hirsiarakkurakenteisen padon rauniot. Kosken etelärannalla maasto on tasaista ja patopenger on huomattavan pitkä. Patoallasta on myöhemmin (ilm. 1900) pienennetty rakentamalla pääpadosta suoraan etelään suuntautuva lisäpato. Patoa myöten on ennen kulkenut tie, ja kosken kohdalla on vielä viimeisen sillan rauniot. Padossa erottuu lisäksi kahden pienemmän ja yhden suuremman aukon luhistuneet jäänteet. Padon alapuolella noin 3 m etäisyydellä rannasta on joen suuntainen vanha hirsirakenteinen noin metrin levyinen voima- tai uittokanava. Sen rakenne on lahoamisesta huolimatta selvästi hahmotettavissa. Uittokanavan ja rannan välille jäävällä penkereellä on lähinnä patoa kaunis myllynkivipari, muistona koskessa viimeksi olleesta kylämyllystä. Jonkin verran alempana voimakanavan vieressä on paksu, raudoitettu puinen voima-akseli (vesivasarasta?). Voimakanavan länsipuolella padon alapuolella on selviä jälkiä suurehkosta rakennuksesta (hytistä ja vasarapajasta?). Alempana joen rannalla, lähellä paikkaa jossa voimakanava liittyy jokeen, on epämääräinen kivikasa ja sen alapuolella kaksi suurta slagikasaa. Slagia on runsaasti myös padon vieressä joen pohjoisrannalla. Myös joen pohjoisrannalla on oletettavasti ollut tuotantorakennuksia.

Ruukinpaikasta pohjoiseen on suurehko hirsinen aumakattoinen asuinrakennus, jonka runkona on todennäköisesti 1840-luvulla rakennettu ruukinkartano. Rakennuksen ulko- ja sisätiloja on myöhemmin jonkin verran muutettu (mm. kuistit purettu, länsipäässä ollut iso tupa on jaettu pienemmiksi huoneiksi). Rakennus on hyväkuntoinen mutta tyhjillään. Pihapiirissä on myös suuri kaksiosainen hirsinen varastorakennus ja pienempi lehtiaitta. Ruukinpaikan ja asuinrakennuksen välillä erottuu tien varrella useiden pienten asuinrakennusten kivi-jalkoja.

Käenkoskelta tuotu väkivasara on talletettu Ilomantsi-seuran hallitsemaan Aaronpihan taloon.

7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET

8. SÄILYMEDELLYTYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)

9. LUETTELOINTIPERUSTE

10. Rakennushistoriallinen	☒
11. Historiallinen	☒
12. Maisemallinen	☐

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

PK 4244 03

14. VALOKUVAT

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)
Laine III, sivu 108

16. LIITTEET

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys
Erkki Härö 10/1980

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

Väinö Kukkonen (81460 Käenkoski)

KÄENKOSKEN HARKKOHYTTI

Kuopion läänin kuvernööri myönsi huhtikuussa 1839 kersantti Elias Dahlströmille ja talollinen Tarasi Piroselle privilegion harkkohytin perustamiseen Käenkosken pohjoisrannalle. Jo tällöin oli valmiina 50 kyynärää pitkä pato, 30 kyynärää pitkä vasarahuone ja mylly. Vuonna 1845 tehdyssä tarkastuksessa todettiin, että harkkohytin oli 9 jalkaa korkea ja sen panosaukon läpimitta oli 16 tuumaa. Vasarapajassa oli 25 leiviskää painava vasara ja yksi valmis aho. Lisäksi ruukkiin kuului hiilihuone, rautamakasiini, mylly, ruukinjohtajan asunto ja työväenasuntoja.

Käenkoski käytti etupäässä Koitereesta hostettua malmia. Niin malmia kuin hiiliäkin oli runsaasti. 1840-luvulla todettiin, että ruukin sepät olivat taitavia, kankirauta laadultaan erinomaista ja kysyttyä. Työväkeen kuului tällöin kaksi harkonpuhaltajaa, kaksi seppää, hiilirenki ja kuusi malminnostajaa. Toimintaa häytti kuitenkin vedenpuute, ruukki oli harvoin käytössä yli 6 kuukautta vuodessa. Tuotanto oli varsinkin 1840-luvun lopulla vähäistä (1847-52 keskimäärin vain 25 kippunaa).

Vuonna 1846 sai Varkauden ruukin aikaisemmin omistanut Erik Johan Längman haltuunsa 3/4 Käenkoskesta. Seuraavan vuosikymmenen alussa Koitereen malminnostosta syntyneen riidan seurauksena ensin Käenkoski ja hieman myöhemmin Mökkön ruukki joutui Nils Ludvig Arppen haltuun. Ruukin toiminta oli käytännöllisesti katsoen pysähdyksissä aina vuoteen 1860, jolloin Arppe myi Käenkosken joensuulaisille kauppiaille Antti Juhana Mustoselle ja Simon Parviaiselle.

Uusien omistajien toimesta rakennettiin ensimmäiseksi harkkohytin uudelleen. Siitä tuli nyt kaksipiippuinen ja toiminta alkoi 1861. Molemmat piiput oli laitettu kivistä, kumpikin 5 1/2 kyynärää korkeiksi. Panosaukon läpimitta oli 12 tuumaa ja pesän kohdalta 27 tuumaa. Harkkouuniin ja ahjoihin liittyi kaksi vesiratasta ja viidet palkeet. Vuodessa harkkohytissä saatiin kahdesta tynnyristä malmia ja kahdeksasta tynnyristä hiiltä 12 tunnin puhalluksen jälkeen 17 leiviskän painoinen harkko, josta 12 tunnin käsittelyn jälkeen tuli 9 leiviskää hankirautaa.

Ruukin suurimpina haittoina olivat edelleen veden vähyys ja syrjäinen sijainti. Tästä syystä myös tuotanto pysyi suhteellisen pienenä, ollen 1860-luvulla keskimäärin noin 260 kippunaa ja 1870-luvulla noin 450 kippunaa. Työväen määrä oli suurimmillaan nälkävuonna 1867, 62 henkeä. Valmis rauta kuljetettiin ensin Kaitajoen varrella olevaan Särkän lastauspaikkaan ja sieltä osittain vesitse, osittain maitse Joensuuhun.

Käenkosken harkkohytin viimeinen toimintavuosi oli 1880. Vuonna 1879 Mustosen perikunta oli saanut senaatilta luvan harkkohytin siirtämiseen Koitereenjoessa olevan Hiiskosken rannalle. Suunnitelmaa ei kuitenkaan toteutettu.

ALUEINVENTOINTILOMAKE

1. Lääni

Uusimaa

2. Kunta

Karjalohja

3. Alue

Kärkelän ruukki

4. Kylä/Kaupunginosa
Kärkelä

5. Omistaja(t)

Oy Fiskars Ab

6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIENTEN RAKENNUSTEN KUVAUS JA HISTORIA

Vrt. liite

ALUEEN NUMERO

ALUE

7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET

8. SÄILYMISEDELLYTYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)

Ei tiedossa. Toistaiseksi rakennukset ja ympäristö hyvinhoidetut.

9. LUETTELOINTIPERUSTE

10. Rakennus-
historiallinen

11. Historiallinen

12. Maisemallinen

KUNTA

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

PK 2023 04

14. VALOKUVAT

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)

Suomen kartanot ja suurtilat I
Nikander: Fiskars Bruks historia
Laine II
VA. Palovakuutus (Tarmo)
Åbo Underrättelser 1833

16. LIITTEET

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys

Erkki Härö 9/82

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

KÄRKELÄN RUUKKI, liite

Sikajärvestä Kurkelanjärveen laskevan Kärkelänjoen alussa oleva Kärkelän syrjäinen ruukinalue on Fagervikin ohella parhaiten 1700-luvun asunsa säilyttänyt ruukkikokonaisuus maassamme. Kärkelä on luonteeltaan kuitenkin Fagervikiä vaatimattomampi ja "teollisempi", rakennukset ovat yksinkertaisempia ja laajat puistoalueet istutuksineen puuttuvat. Myös ruukkia ympäröivä maisema on tavanomainen kukkulainen viljelysmaisema. Kärkeän industrialistista luonnetta lisäävät jokirantojen laajat, yhä edelleen nurmettumattomat kuonapenkereet.

Ruukin asuinrakennukset ovat pääosin ryhmittyneet kahden toisiaan vastaan kohtisuoran ruukinkadun varrelle. Lounaasta Orijärven kaivokselta ruukille tulevan tien varrella kauimpana koskesta on ruukinkartano siipirakennuksineen ja sen alapuolella padolle laskevalla rinteellä tien molemmin puolin matalia punamullattuja hirsisiä työväenasuntoja. Joen toisella puolella on toinen, edelliseen nähden kohtisuora katu, jonka varrella on samoin rivi työväenasuntoja. Ruukinkartanon lisäksi yhdeksän työväenrakennusta on mahdollisesti 1700-luvulta. Joka tapauksessa ne on rakennettu ennen vuotta 1834 (palovakuutus). Vuosien 1834-1878 välillä ruukinalueelle, hieman erilleen vanhoista ruukinkaduista, on lisäksi rakennettu kuusi muuta hirsistä työväenasuinrakennusta.

Kärkelän hirsistä ruukinkartanoa kuvataan 1834 laaditussa palovakuutuksessa seuraavasti: "Isännöitsijän asunto on tehty mäntyhirsistä vuonna 1786. Rakennus on vuorattu ja punamullattu, katto on lautaa. Talon pituus on 16 m, leveys 9 m ja korkeus noin 8 m. Alakerrassa on keskellä sali ja sen sivuilla eteinen, konttori, keittiö ja kaksi kamaria. Yläkerrassa taitekaton alla on kaksi ullakkokamaria. Ikkunat ovat 16-ruutuiset, lukuunottamatta julkisivujen keskellä katon alla olevia yläreunaltaan kaarevia ikkunoita, jotka olivat 8-ruutuiset." Vuonna 1845 eteläpäättyyn rakennettiin kalkkilaastista kaksi huonetta käsittävä matala siipi ja 1854 toinen samanlainen siipi pohjoispäähän. Lukuunottamatta viime vuosisadan lopulla nykyasunsa saanutta kuistia ja ikkunoiden puitejaon muutosta 1800-luvun jälkipuoliskolla rakennus on pääpiirteissään säilynyt edelläkuvatussa asussaan. Siipirakennuksista eteläinen, varastoaitta, on ilmeisesti 1700-luvulta, pohjoinen aittasiipi on uusittu myöhemmin.

Varsinaisista teollisuusrakennuksista Kärkelässä on vain vähän jäljellä. Ainoa kokonaan säilynyt kupariruukkiin liittynyt rakennus on kosken partaalla slagipenkereellä oleva pieni hirsinen paja. Se on merkitty jo palovakuutuskarttaan 1834 mutta on mahdollisesti huomattavasti tätä vuotta vanhempi. Kosken pohjoisrannalla sijainneen kuparihytin kivijalalle on rakennettu sitä hahmoltaan muistuttava suuri myllypuimalarakennus. Sen alapuolella on samoin kosken pohjoisrannalla 1960-luvulla puretun myllyn kivijalka ja kolmen pasutushuoneen pohjat.

Kärkelän ruukinalue on 1880-luvun alusta alkaen ollut Fiskars-yhtiöön kuuluva suuri maatila. Tämän kauden näkyvimpänä muistona ruukinalueella on suuri, kupariruukin kuonaa kalkkiin sekoittaen 1921-23 rakennettu komea navetta. Myös ruukinkartanoa vastapäätä oleva klassistinen tiilinen viljamakasiini vuodelta 1935 (vanhan tallin paikalla) kuuluu Kärkelän maanviljelysvaiheeseen.

Myös noin 600 m varsinaiselta ruukinpaikalta kaakkoon sijaitsevalla Sahakoskella on joitain vanhoja työväenasuntoja, sahan rauniot ja 1900-luvun alussa rakennettu pieni voimalaitos.

KÄRKELÄN RUUKKI

Vuonna 1757 löysi Orijärven ratsutilan rusthollari Johan Isaksson tilansa mailta lupaavan kuparimalmiesiintymän. Kaivostyöt alkoivat jo seuraavana vuonna. Kun kauppaneuvos Robert Finlay (Fiskarsin, Antskogin, Kosken, Männäisten, Orisbergin, Kimon ja Oravaisten, Ruotsin Schebon, Ortalan, Gimon, Robertsforsin sekä eräiden pienempien ruukkien omistaja) 1764 hankki kaivoksen osake-enemmistön haltuunsa, sai louhinta uutta vauhtia. Pian sen jälkeen rakennettiin Orijärveltä noin viiden kilometrin päässä sijaitsevan Kärkelänkosken rannalle kuparisulatto, aluksi kokeilumielessä. Kärkelänkosken rannalla oli jo aikaisemmin suurehko saha.

Kupariruukki oli toiminnassa jo kevättälvella 1766. Aluksi oli rakennettu lautainen, noin 24 metriä pitkä, 16 metriä leveä ja neljä metriä korkea hyttirakennus, jossa oli yksi malminsulatusuuni sekä tilaa toista samanlaista uunia ja raakakupariuunia varten. Ruukin alkuvuosina kuparimalmia käsiteltiin samalla tavoin kuin Ruotsin Falunin kaivoksilla oli tapana. Hytin ulkopuolella taivasalla oli kaksi esipasutusuunia ja sen lähellä oli erillinen pasutushuone (12 m pitkä, 11 m leveä), jossa oli viisi kääntöpasutusuunia. Malmin esipasutus osoittautui Orijärven rikkiköyhällä malmillä kannattamattomaksi, sillä hiiltä kului paljon ja malminhukka oli suuri. Pian siirryttiinkin menetelmään, jossa kuparimalmi sulatettiin raakakupariksi ilman pasutusta. Tällä menetelmällä saatiin 1500 kippunnasta Orijärven malmia noin 32 kippuntaa raakakuparia. Ensimmäisten 16 vuoden ajan kaikki raakakupari kuljetettiin Ruotsin Avestaan jalostettavaksi. Myös lähes kaikki ammattitaitoiset työntekijät Kärkelässä 1700-luvulla olivat ruotsalaisia.

Kuparin hinta nousi huomattavasti 1700-luvun loppuvuosikymmeninä. Sen ansiosta kuparimalmin louhinta ja jalostus koki ensimmäisen kukoistuskautensa. Jo 1781 Kärkelän hyttiä laajennettiin ja raakakupariuuni rakennettiin. Seuraavana vuonna Antskogin entiselle rautaruukille rakennettiin kasarruslaitos Ruotsin Mårtanbergetin kupariruukin kasarrusmestari J. Berglundin johdolla, hieman myöhemmin myös survin- ja rikastuslaitos. Kasarruslaitoksen siirsi ruukkien uusi omistaja (vuodesta 1783) tukholmalaiskauppias Bengt Magnus Björkman 1788 valvonnan helpottamiseksi Kärkelään. Myös Kosken ruukille rakennettiin sulatto, raakakupari- ja kasarrusuunit 1798, samoin Fiskarsiin 1802. Kaikki neljä laitosta valmistivat 1799-1808 vuosittain yhteensä keskimäärin noin 488 kippuntaa puhdasta kuparia. Kärkelässä työskenteli 1792 26 miestä.

Kärkelän molemmat kupariuunit ajanmukaistettiin ruotsalaisen sulattomestarin johdolla. Kun vanhat uunit olivat olleet noin 2,4 metriä korkeita, uudet olivat vain hieman alle viisi metrisiä. Täyttöaukon halkaisija pieneni ratkaisevasti hieman yli metristä 67 cm:in. Kun vanhoja uuneja voitiin käyttää vain parisenkymmentä vuorokautta ennen uusimista, puhallukset tulivat heti lähes kolme kertaa pidemmiksi. Myös hiilenkulutus väheni tuntuvasti. Yhden kuparikippunan valmistamiseen tarvittiin kuitenkin vielä 1802 220 hl sysiä.

1800-luvun toisella vuosikymmenellä kuparin hinta laski ja louhintaa Orijärvellä jouduttiin vähentämään. Kärkelän hytti paloi 1812 ja se rakennettiin uudestaan vasta 1819-20. Kärkelässä oli silloin kuparimalmin sulatusuuni, raakakupariuuni, malminrouhin, pasutushuone ja yksiraaminen verosaha.

Ruukkien omistajaksi tuli 1822 turkulaisapteekkari John Jacob Julin. Kaivostoiminta tehostui jälleen ja erityisesti 1820-luvulla se oli laajimmillaan.

Vuonna 1834 Kärkelän kupariruukki palovakuutettiin. Palovakuutusasia-kirjoihin liittyvä kartta selostuksineen kuvaa teollisuusrakennuksia seuraavasti:

Kuparihytti on lautainen 1796 tehty rakennus. Sen pituus on noin 36 m, leveys 16 m ja korkeus keskimäärin 9 m. Kosken puolella on 1,8 m korkea kivijalka. Rakennuksen sisällä on kaksi ratashuonetta, kuparimalmin sulatusuuni piippuineen ja raakakupariuuni. Toinen vesirattaista käyttää puhalluslaitetta, kolme paljetta putkistoineen ja laitteineen. Toinen rattaista on murskainvasaraa varten. Lautakattoisessa rakennuksessa on lisäksi malmilava ja kolme ajosiltaa. Lähellä hyttiä on kaksi hiilihuonetta vuosilta 1827 ja 1819. Edellinen on 32 m pitkä, 12 m leveä ja 9,5 m korkea, jälkimmäinen vastaavasti 36 m, 12 m ja 11 m. Molemmat hiilihuoneet ovat lautarakenteisia, lautakattoisia ja ainakin toinen niistä on punamullattu. Hytin alapuolella on 1823 rakennettu mylly ja kaksi pasutushuonetta. Hytin yläpuolella on pieni paja ja työntekijäiden lepohuone, labbi. Isännöitsijän asuinkartanon lisäksi ruukinalueella on 12 työläisasuntoa ja suuri joukko talousrakennuksia.

Niin Kärkelän kuin Koskenkin kuparihyttien toimintaa kuvaa Åbo Underättelser artikkelissaan vuonna 1833 seuraavasti:

Malmi kuljetetaan Orijärveltä ruukeille etupäässä talviaikaan. Siellä se ensin murskataan murskainvasaralla. Sen jälkeen nalmi pannaan sulatusuuniin, johon hiiltä ja kalkkia lisätään tietyissä suhteissa. Vesivoimalla käyvät suuret palkeet antavat tarvittavan kuumuuden. Metallia, joka rikkiin yhtyneenä painavampana kerääntyy kuonan alapuolelle, kutsutaan rikkimetalliksi. Sitä pasutetaan seuraavaksi pasutusuuneissa 8-9 kertaa rikin poistamiseksi. Pasutusuuneihin laitetaan kerroksittain ensin puita, sitten hiiltä ja lopuksi rikkimetallia. Pasutus kestää useita viikkoja. Seuraavaksi rikitön metalli sulatetaan uudelleen raakakupariuunissa, hiiltä ja kvartssia lisäten, raakakupariksi ja vataan valanteiksi, ns. "jööteiksi".

Ruukin toiminnassa ei tapahtunut mitään huomattavia muutoksia koko sen toiminta-aikana. Julinin aikaisista pienistä parannuksista merkittävin oli vedon takia hukkaanmenevän kuparipölyn talteenotto savukanavassa. Vuosittain saatiin talteen noin kippunta kuparitomua, kun savuputki tehtiin osittain vaakasuoraksi ja vuorattiin sisältä aaltopellillä. Vanha kolmipalkeinen Widholmin puhalluslaite korvattiin 1840-luvulla Holmgrenin yksisylinterisellä puhalluskoneella. Julin suunnitteli myös, ilmeisesti aikaisemmasta yrityksestä tietämättä, malmien esipasuttamista Falunin tapaan. Menetelmää kokeiltiin Kosken ruukilla kolme kertaa, mutta jälleen siitä jouduttiin luopumaan.

Raakakuparin valmistus Kärkelässä oli suurimmillaan 1827, jolloin saatiin 156 kippuntaa raakakuparia. Normaalisti tuotanto pysyi 1826-66 hieman alle 200 kippunnassa vuosittain. Kokonaisuutena kuparimalmin louhinta ja jalostus väheni tasaisesti 1840-luvulta alkaen.

John von Julinin perinnönjaossa 1866 Kärkelä Fiskarsin. Antskogin ja Orijärven mukana joutui vanhimmalle pojalle Emil Lindsay von Julinille. Kärkelä ja Orijärvi elivät silloin viimeistä kukoistuskauttaan. Suomen vastaperustettu rahapaja osti silloin kaiken tarvitsemansa rahakuparin Orijärveltä. Jo 1869 kuparinkysyntä ja samalla kaivostoiminta väheni murto-osaan aikaisemmasta. Orijärven kaivos seisoj kokonaan 187-76 ja vain hyvin vähäistä louhintaa harjoitettiin 1876-1882. Viimeksimainnittuna vuonna loppui Orijärven louhinnan lisäksi myös sulatustoiminta Kärkelässä lopullisesti. Jo hieman rappeutuneella ruukilla oli silloin malmi- ja raakakupariuunien lisäksi rouhinvasara, uuni kuparin sivutuotteina tulevan hopean ja lyijyn erottamiseksi, kolme pasutushuonetta, saha, mylly jne.

Ruukkitoiminnan loppumisen jälkeen Kärkelästä tuli Fiskarsin tuokin ulkokartano, jossa harjoitettiin laajaa maanviljelystä ja karjanhoitoa. Tämän vuosisadan alussa Kärkelässä oli peräti 23 torppaa. Vielä kerran Kärkelä joutui kosketuksiin Orijärven kuparikaivoksen kanssa, kun "The Finnish-American Mining Company" aloitti uudelleen kaivoksen louhimisen 1907. Kärkelän sahakoskelle valmistui 1911 voimalaitos, joka toimitti sähkövoiman uuden kaivoksen tarpeisiin. Yritys joutui kuitenkin pian konkurssiin, mutta kaivostoiminta jatkui uusien yhtiöiden toimesta vuoteen 1954.

Tiivistelmä palovakuutuksesta. Tarmon arkisto (Valtionarkisto).

Beskrifning af åbyggnaderne å undertecknads innehafwand Kärkelä Bruk, beläget på vägge sidor af Kärkelä ström, dels på Gyllä dels på Puu-järvi byars mark i Karislojo och Kisko Socknar, af Raseborgs westra Härad och Nylands län. Bruket har af undertecknad blifvit inköpt 1822 i sammanhang med Fiskars bruk. John Julin. 1834.

Abyggnaderna, hvilkas läge bilagde planteckning närmare upplyser, äro följande.

- A. Inspektorens boningshus. En äldre träbyggnad, af furu timmer uppförd år 1786. Brädfordrad, målad med rödfärg, under brädtak. Bestående af förstuga, 4 boningsrum och 2 vindskamrar med tillsammans 5 kakelugnar af kakel och 1 kakelugn af tegel, samt kök med spis, tackjerns häll och stekugn med gemensam rökledning med spisen. Husets medelhöjd 14 alnar, längd 27, och bredd 15 alnar. 2 hvälfda källrar. 16 st fönster-lufter (8 st af 16 glasrutor, 2 st halfrunda). 8 st halffranska dörrar, 75 alnar fotpaneling, 75 alnar bröstpaneling. 2 st korstenar.

(1845: Tillbyggnad till boningshuset är uppförd invid södra gafvelväggen år 1845 af gjutet kalkbruk. Bestående af 2ne boningsrum med 2 kakel-ugnar af kakel. Tillbyggnadens medelhöjd 7 1/2, bredd 15, längd 8 alnar. Under platt tak af bräder med näfver emellan.)

(1855: År 1854 vid norra gafvelväggen äro uppförda 2ne bonings rum till lika höjd och bredd med de å södra ändan förut uppförda.)

- B. Sulu hyttan. En byggnad af korsvirke och bräder. Uppsatt år 1796. Bestående af Sulu Hyttan med 2 hjulhus inom huset. Har 1 sulu-ugn och 1 råkoppar ugn. Husets medelhöjd 15, längd 60, bredd 27 alnar. Under brädtak. Malmlaven, 3ne simpla broar. I wattenhjul för blåsvärket med axel mm. 3 bäljor med tillberör och rörledning. I bokarställning med tillhörande wattuhjul, bokare hammaren.

- C^x. En kolhus byggnad af korsvirke och bräder. Uppsatt år 1827, målad med rödfärg. Husets medelhöjd 16 alnar, längd 54, bredd 20 alnar. Under brädtak. Bron inom och utom huset.

- C^{xx}. En kolhus byggnad af korsvirke och med kafvelväggar. Uppsatt år 1819. Höjd 18, längd 60, bredd 20 (?) alnar. Under brädtak. Bron inom och utom huset.

Kafvelplank kring kolgården som ligger emellan bägge kolhuset är 79 alnar långt och 10 alnar högt.

- D. Mjölqvarn. En byggnad af korsvirke och bräder. Uppsatt år 1823, målad med rödfärg. Medelhöjd 13, längd 14, bredd 11 alnar. Under brädtak. I wattuhjul, 1 par qvarn stenar.

Följande hus anmäles icke till försäkring:

- E. Magazins byggnad (under brädtak).
- F.   "-   "-   och dermed förenad vedbod.
- G. Uthus byggnad (under brädtak).
- H. Brygghus (under lertak).
- I. Badstuga (under torfe brädtak).
- K. Bonings byggnad (under slaggtak).
- L.   "-   "-   (under brädtak).
- M.   "-   "-   ("-   ).
- N.   "-   "-   (under slaggtak).
- O. Fähus   ("-   ).
- P. Boning byggnad (under lertak).
- Q. Klensmedja (under brädtak).
- R. Rie byggnad (under brädtak).
- S. Bonings byggnad (under torftak).
- T.   "-   "-   (under brädtak).
- U.   "-   "-   ("-   ).
- V. Fähus (under slaggtak).
- W. 2ne Fähus (under brädtak).
- X. Wärrhus (under brädtak).
- Y. Bonings byggnad (under brädtak).
- Z. Ett rosthus (under brädtak).
- Ä.   "-   "-   ("-   ).
- Å. Tegellada (under halmtak).
- Ö. Bonings byggnad (under brädtak).
- a.   "-   "-   (under torftak).
- b.   "-   "-   (under torftak).
- c. Uthus   ; (under brädtak).
- d. Kopparverks arb.labb. (under brädtak).
- e. 7 st bodar (under brädtak).
- f. 1 boda (under brädtak).

SUOMEN RAKENNUSKULTTUURIN YLEISLUETTELO

MUSEOVIRASTO

ALUEINVENTOINTILOMAKE

1. Lääni	Turun ja Porin	3. Alue
2. Kunta	Perniö	Latokartanon ruukki (Näse bruk)
4. Kylä/Kaupunginosa	Latokartano	5. Omistaja(t) Fiskars/Björkenheim (mylly)

6. ALUEEN JA ALUEELLA OLEVIA RAKENNUSTEN KUVAUS JA HISTORIA

Latokartanon ruukki on sijainnut leveän ja runsasvetisen Koskenjoen pohjoisrannalla, noin 100 m vanhan myllykosken yläpuolella. Koskenjoki tällä kohden virtaa kapeassa jyrkkäreunaisessa jokilaaksossa. Maisemallisesti koski on erittäin kaunis ja sen merkitystä matkailunähtävyytenä on Perniön kunnan toimesta pyritty lisäämään mm. kävelyteitä raivaamalla.

Vuonna 1905 perustetusta vasarapajasta erottuu maastossa vain vähäisiä jälkiä. Pitkähkön joensuuntaisen rakennuksen sisällä on kulkenut noin 1,5 m leveä vesiränni, jossa vesirattaat ilmeisesti ovat olleet. Pajan sisällä on epämääräisiä syvennyksiä ja niiden reunoilla rautatappeja, kiinnityskoukkuja yms. Ilmeisesti ainakin osa ruukin vesivasaroista on lahonnut paikoilleen, päätellen useista rautarenkain vahvistetuista puuosista edellämainituissa syvennyksissä. Pajarakennuksen raunioin koskenpuoleinen seinä on noin 1,5 m paksu ja noin metrin korkuinen harmaakivestä ladottu muuri. Muilta osin rakennuksen ulkomitat ovat vaikeasti hahmoteltavat.

Vasarapajan yläpuolella kävelytie ylittää joen vanhan ruukinpadon kohdalta. Padolta pohjoiseen johtaa vanha maatonut tiepohja. Joessa niin ruukin kuin myllynkin kohdalla on vanhojen uittokourujen raunioita. Vasarapajan pohjoispuolella korkean rantapenkan päällä on hyvin säilyneenä ruukin vanha konttori- ja työväenasuinrakennus. Palovakuutuksen tietojen mukaan yksikerroksinen hirsirakennus on vuodelta 1837, joskin sen seinässä on nyt vuosiluku 1820. Talvisodan aikana rakennus vaurioitui jonkin verran sen nurkalle osuneesta pommista. Tämän rakennuksen itäpuolella on toisen, kuitenkin huomattavasti nuoremman asuinrakennuksen kivijalka.

Latokartanon suuri mylly on rakennettu osittain harmaakivestä, osittain slagitiilistä. Harmaakiviosaan on hakattu vuosiluku 1805 ja kirjaimet M.A.J.C.W. Myllyä uusittiin 1901 ja sen toiminta loppui 1962. Vuonna 1966 olleen tulvan jälkeen rakennuksen katto ja puiset välipohjat purettiin. Samoihin aikoihin purettiin myös myllärin asuinrakennus joen etelärannalta. Tulva tuhosi myös suurelta osin vanhat patolaitteet. Myllyä vastapäätä joen toisella rannalla on ollut vesisaha. Niiden alapuolella joen keskellä olevalla saarella oli vuosina 1848-74 suuri viinanpolttimo.

Latokartanon "ruukinkartanon" nykyisen päärakennuksen runko on vuodelta 1794 (uusittu 1883, 1906 ja 1925). Sivurakennukset ovat ilmeisesti 1770-luvulta. Vuonna 1888 rakennetussa viljamakasiinissa ja 1897 rakennetussa suuressa navetassa on rakennusmateriaalina käytetty slagitiiltä.

7. ERIKSEEN LUETTELOIDUT KOHTEET

8. SÄILYSEDELLYTYKSET (uhkatekijät, kaavallinen tms. tilanne, päätökset)

9. LUETTELOINTIPERUSTE

10. Rakennus-historiallinen
11. Historiallinen
12. Maisemallinen

ALUEEN NUMERO

ALUE

KUNTA

13. OTE PERUSKARTASTA TAI ASEMAPIIRROS

PK 2012 11

14. VALOKUVAT

15. LÄHTEET (kirjallisuus, piirustukset, asiakirjat)

Laine II, sivu 327-
Herrgårdar i Finland
Suomen kartanot ja suurtilat
C.G.Björkenheim: Näse-gård, Bjärno (1912)
Vakuutusyhtiö Tarmon arkisto, kansio 374/375

16. LIITTEET

18. LOMAKKEEN TÄYTTÄJÄ, päiväys

Erkki Härö 9/1981

17. SUULLISTA TIETOA ANTANEET

tilanomistaja Björkenheim

LATOKARTANON RUUKKI (NÅSE BRUK)

Turkulainen kauppias Carl Johan Sallmén osti vuonna 1830 Kuuston ruukin ja useita tiloja Perniöstä ja Tenholasta (mm. Latokartanon). Sallménin tarkoituksena oli laajentaa huomattavasti raudantuotantoa hankkimallaan ruukilla. Koska Kuuston kankivasarapajan vesitoima oli riittämätön ja kuljetusmatka hankala, sai Sallmén 1834 luvan muuttaa vasarapajan Koskenjoen (niminä myös Latokartanonjoki ja Myllyjoki) Myllykosken rannalle. Saman kosken rannoilla oli ennestään mylly ja saha.

Uuden ruukin taontaoikeudeksi määrättiin 900 kippunutta. Takkirauta tuli suurimmalta osin Ruotsista, Norbergin ja Grangärdetin alueilta. Sen lisäksi käytettiin saman joen varrella olevan Kosken masuunin takkirautaa sekä romua. Ensimmäisten kolmen vuoden aikana ei taonta kuitenkaan saavuttanut sallittua määrää. Kolmen vuoden ajan Sallmén myös louhitutti ruukilta noin kolmen kilometrin päässä sijaitsevaa Pikku-Baggbölen rautakaivosta. Malmi sulatettiin Koskella mutta osoittautui laadultaan huonoksi.

Latokartanon kankirautapaja valmistui 1837. Se sisälsi kankirautavasaran, tiilisen kaksöisahjon ja kaksi paria suippopalkeita, jotka puhalsivat puuputkilla varustettuun kahteen ilmalaatikkoon (vuonna 1840 tämä puhalluslaite korvattiin kolmisylinterisellä Baggen puhalluskoneella, johon kuului takkirautainen vesipyörä ja kaksi lämpölaitetta takkirautaisine putkineen). Sallménin aikaista ruukin rakennuskantaa kuvaa oheinen palovakuutus vuodelta 1840. Samana vuonna ruukilla työskenteli 14 henkeä (näistä 7 vasarapajassa ja kolme kaivoksilla). Vasarapaja paloi 1843 mutta rakennettiin heti uudelleen entisen kaltaiseksi. Malmi ja valmis rauta voitiin proomuilla kuljettaa aivan ruukinkosken alapuolelta Hakkalan satamapaikalle.

Taloudelliset vaikeudet estivät Sallménia laajentamasta ruukkitoimintaansa. Vuonna 1834 hän oli saanut luvan perustaa Kuuston vanhan kankivasarapajan tiloihin nippu- ja naulavasarat. Vuonna 1845 hänelle myönnettiin lupa putlaamolaitoksen perustamiseen Latokartanoon. Myös masuunin rakentaminen kuului todennäköisesti hänen suunnitelmiinsa. Mitään näistä ei kuitenkaan toteutettu.

Vuonna 1845 Latokartanon ruukin ja kartanon osti Kosken, Fiskarsin ym. ruukkien omistaja John Julin. Hänen toimestaan vasarapajan tuotantoa kohotettiin huomattavasti (vuosina 1847-52 keskimäärin noin 835 kippunutta vuosittain). Valmis rauta myytiin etupäässä Suomenlahden eteläpuolelle. Myös Julinin aikana (vuosina 1845-53) louhittiin Baggbölen kaivosta, mutta nytkään työ ei osoittautunut kannattavaksi. Julinin kuoltua 1853 ruukki oli pitkään hänen kuolinpesänsä hoidossa. Kankiraudan tuotanto laski selvästi (1853-60 keskimäärin 750 kippunutta, 1862-69 keskimäärin 458 kippunutta). Vuonna 1860 toimintaa kuitenkin laajennettiin siirtämällä Fiskarsista Latokartanoon 3 naulavasaraa. Vuosina 1861-78 ruukilla valmistettiin keskimäärin 205 kippunutta nauvoja vuosittain.

Vasta vuonna 1866 suoritetussa perinnönjaossa Latokartanon tilan ja ruukin sai haltuunsa John Julinin nuorin lapsi Sigrid Lovisa Charlotta. Vuonna 1869 hän meni naimisiin Carl Axel Björkenheimin kanssa. Ruukin toimintaa uusittiin heti merkittävästi. Vuonna 1870 Björkenheim sai

luvan laittaa Latokartanon kahden saksalaisahjon tilalle sekä lancashire-että franchisecomté-ahjot. Vuosina 1871-74 valmistettiin ruukilla kankirautaa ja sulaimia yhteensä keskimäärin 3016 kippunutta vuosittain. Tästä määrästä lancashire-menetelmällä valmistettujen sulaimien osuus oli keskimäärin 2035 kippunutta. Jo vuonna 1871 harjoitettiin myös francecomté-taontaa, ja vuoden 1875 jälkeen tämä menetelmä tuli ai-noaksi taontatavaksi. 1870-luvun alkupuolella muodostettiin myös "Latokartanon ruukki Oy", jonka osakkaina olivat Carl Björkenheim ja Albert von Julin. Yhtiö omisti Latokartanon lisäksi myös Trollshovdan masuunin, josta tarvittava takkirauta nyt saatiin. Latokartanon sulai-met myytiin Ruotsiin, kankirauta kotimaahan ja naulat etupäässä paikkakunnan laivanveistämöille.

Syyskuussa 1879 tulipalo tuhosi ruukin Kankirautapajan ja puhallus-huoneen. Uusi paja valmistui seuraavana vuonna. Naulavasaroitten toi-minta loppui kuitenkin tulipaloon. Vuonna 1895 ruukkiyhtiö lakkautti taonnan Latokartanossa kannattamattomana. Tehdasrakennukset purettiin 1900-luvun alkuvuosina (1905).

Vuonna 1848 perusti John Julin ruukinkosken rannalle suuren viinan-polttimon höyrypannuineen. Osin kolme-, osin neljäkerroksiseen raken-nukseen oli sijoitettu mm. koulu. Rakennus purettiin 1874.

Uuden ruukin taontaoikeudeksi määrättiin 900 kippunutta. Takkirauta tuli suurimmalta osin Ruotsista, Norbergin ja Grangärdetin alueilta. Myös romurautaa sekä saman joen varrella sijaitsevan kosken masuunin valmistamaa takkirautaa taottiin Latokartanon ruukilla, mutta alkuvuosina ei täyttä taontaoikeutta saatu valmistetuksi. Kolmen vuoden ajan Sallmén louhitutti myös ruukilta muutaman kilometrin päässä sijaitsevaa Pikku-Baggbölen rautamalmiesiintymää. Siitä saatu, Kosken masuunissa valmistettu takkirauta osoittautui kuitenkin huonolaatuiseksi. Latokartanon ruukki käytti satamapaikkanaan Hakkalaa, jonne aivan ruukinkosken alapuolelta voitiin kulkea jokea myöten proomuin. Vuonna 1840 ruukki työllisti 14 henkeä, joista varsinaisia vasarapajatyöläisiä oli seitsemän ja kaivosmiehiä kolme.

Latokartanon ruukin rakennuskannasta Sallménin aikana antaa hyvän kuvan 1840 laadittu ja kolme vuotta myöhemmin täydennetty palovakuutus. Ruukin 1837 rakennettu vasarapaja oli palanut 1843, mutta rakennettu jo samana vuonna uudelleen entisen kaltaiseksi. Vasarapajan lautaseinät oli ulkopuolelta punamullattu ja sisäpuolelta savettu. Myös lautakatto oli punamullattu. Rakennuksen pituus oli noin 30 m, leveys 12,5 m ja keskikorkeus 10 m. Pajassa oli tiilinen kaksoisahjo, kankirautavasara ja kaksi suippopaljeparia, jotka puhalsivat kahteen puuputkilla varustettuun ilmalaatikkoon. Palkeet korvattiin kuitenkin jo 1840 kolmisylinterisellä Baggen puhalluskoneella. Vasarapajan kahdelle vesirattaalle johti kivipadosta alkunsa saava, osin pilareiden varaan rakennettu yli 90 m pitkä ränni. Ruukin hiilihuone pajan itäpuolella oli varhopatsasrakenteinen. Sen pituus oli noin 32 m, leveys 11 m ja korkeus 8 m. Ajosiltoja oli kolme. Lisäksi ruukin rakennuskantaan kuului 1837 rakennettu yksikerroksinen, 23 m pitkä konttori- ja asuinrakennus, jossa oli kymmenen huonetta. Sen lähellä oli ruukkityöläisten talousrakennuksia, mm. navetta, sauna ja riihi.

Tiivistelmä palovakuutuksesta.
Allmänna Brandstods-Bolaget i Finland (Valtionarkisto).

Beskrifning af åbyggnaderne å undertecknads innehafvande Näsebruk i Bjerno Socken, Haliko Härad och Abo län. 1840. G.J. Sallmën.

b

Åbyggnaderne, hvilkas läge vilagde planteckning härmare upplyser, äro följande:

aro

N:o 1

acns

Stångjernshammaren. Efter årens sträckning uppförd år 1837, nedbrunnit 1843, sedermera samma år ånyo uppförts, af helrena bräder på korsvirke af bjelkar. Invändigt lerstrucken, utvändigt till tak och väggar rödmåladt. En dubbel härd uppförd af tegel med gnisterbur. Husets medelhöjd 17, längden 51 alnar, bredd 21 alnar. Under dubbel bräd tak. Hammarställningen med 2ne wattuhjul. Hammarhärden med inmurad ankare och gjutgods. Tvänne par bäljor med stolar, wäder lådor och rörledningar (1843 blåsmaschin af tackjern).

N:o 2

gd

Watturännan som vidtager ifrån en med sprängd stenlagd damm. Dels å fast berg, dels å fem stycken pelare af grå sten. Längd 157 1/2 alnar, bredd 4 alnar.

N:o 3

Kolhuset. Uppfördt år 1837. Af 12 och 3 tums plankor, hvilka äro infällda i stolpar. Husets medelhöjd 13 alnar, längden 54 1/2 alnar, bredden 18 1/2 alnar. Under dubbel brädtak. 3st inkörsbroar af stock.

N:o 4

En träbyggnad (innehållande contoir och rum för kökhållaren och arbetarne vid verket). Af furu och gran timmer. Uppförd år 1837. En våning, brädfodradt endast till knutarne. Bestående af 10 rum (2 förstugor, 8 kamrar med tillsammans 4 kakelugnar samt 4 spisar). Winden är af plankad i 4ra afdelningar. Husets medelhöjd ifrån jordytan till takkammen 13 alnar, längden 39, bredden 13 1/2 alnar. Täckt med rödstruket tak af dubbla bräder med näfver emellan. 8 st enkla halffranska dörrar med lås och gångjern. 9 st fönsterluffer å 6 glas. 10 st windfönster. 2 st skorstenspipor.

N:o 5

Ett werklider af bräder på korsvirke. Uppfördt år 1837. Höjd 11 1/2, längden 30 1/2, bredden 18 1/4 alnar. Under dubbel bräd tak.

N:o 6

En fähusbyggnad för arbetarne, af timmer. Rödmålad och brädfodrad endast vid knutarne. Höjd 10, längden 18, bredden 12 alnar. Under dubbel bräd tak.

N:o 7

En riebbyggnad af furu timmer. Uppfördt år 1810. Bestående af 2ne rior med en loga emellan. Höjd 15, längden 42, bredden 14 1/2 alnar. Täckt med rundt takved och näfver emellan.

N:o 8

En badstugubyggnad.